

Vreemde pensioenen!

Levensloopbanen van kansarme vrouwen: een specifieke impact van migratie en etnisch-culturele achtergrond?

Flora vzw
Vooruitgangstraat 323/7
1030 Brussel
www.florainfo.be

Inhoudstafel

<u>Inleiding</u>	4
A. Situering van het onderzoek	4
1. Het actieonderzoek “Recht op pensioen? (Einde)loopbanen van laaggeschoolde vrouwen.”	4
2. Een analysekader: “Een gendervisie op arbeid en levensloop”	5
3. Algemene bevindingen	5
4. Waarom het project “Vreemde pensioenen! Levensloopbanen van kansarme vrouwen: een specifieke impact van migratie en etnisch-culturele achtergrond?”	6
B. Onderzoeksvraag – focus van het onderzoek	7
C. Methodologie	7
1. Concreet verloop	7
2. Methodologische verantwoording	8
<u>Bevindingen</u>	11
A. Inleiding	11
B. Bevindingen en analyse per levensfase	12
1. Vaststellingen	
1.1 Witte levensloop	
1.2 Gekleurde levensloop	
2. Een afwijkende levensloop	
3. Analyse	
3.1 Welke soorten van arbeid of niet-arbeid?	
3.2 Relatie tussen verschillende soorten van arbeid? Prioriteiten?	
3.3 Keuze?	
Levensfase 1 – Kinderjaren (tot 12 jaar)	12
Levensfase 2 - Jeugdijaren, onderwijs en opleiding, identiteitsvorming (12 – 18 jaar)	17
Levensfase 3 – Huwelijk (20 -22 jaar)	20
Levensfase 4 – Gezinsvorming (20-25 jaar)	24
Levensfase 5 – Opleiding (kwalificatie)	27
Levensfase 6 - Tewerkstelling	30
Levensfase 7 - Scheiding	33
<u>Besluit</u>	37
A. Meervoudige sociale uitsluiting: accumulatie van problemen op verschillende levensdomeinen?	37
B. Rollenpatroon: een traditionele verdeling van de taken?	39
C. Overgang tussen verschillende levensfasen?	40
D. Beleving van breukmomenten in het leven?	41
E. Het kader blijft pertinent	42
F. Discriminatie op basis van origine (racisme)?	44
G. Gevolgen voor pensioenopbouw	44
<u>Pistes voor reflectie</u>	46
<u>Nood aan verder onderzoek</u>	49

Gezien het kleine bestek van dit onderzoek zijn de inzichten die hier geformuleerd worden betreffende de karakteristieken (en complexiteit) van de levensloopbanen van laaggeschoolde vrouwen voorzichtig, schoorvoetend, tentatief. Ze geven een eerste (belangrijke) indicatie, maar vormen in feite op hun beurt hypothesen die verder onderzocht dienen te worden, of een breder draagvlak dienen te vinden.

Inleiding

A. Situering van het onderzoek

Het project 'Vreemde pensioenen!' kwam er naar aanleiding van een vorig actieonderzoek naar de (einde)loopbanen van laaggeschoolde vrouwen. Hieronder geven we een bondige schets van dit onderzoek en geven we aan waarom we ook rond pensioenen met (laaggeschoolde) kansarme, allochtone vrouwen willen werken.

1. Het actieonderzoek "Recht op pensioen? (Einde)loopbanen van laaggeschoolde vrouwen."

Dit project werd uitgevoerd in opdracht van de (toenmalige) Minister van Pensioenen Tobback. Het initiatief kwam voort vanuit de vaststelling dat vrouwen meer atypische loopbanen (deeltijds werken, onderbrekingen in de loopbaan) kennen dan mannen en bijgevolg een groter risico lopen op onvoldoende pensioenopbouw.

Het huidige pensioenstelsel is gebaseerd op het mannelijke kostwinnersmodel, waarbij de man een typische loopbaan (45 jaar ononderbroken en voltijds werken) opbouwt en de vrouw thuis blijft om voor het huishouden en/of de kinderen te zorgen (en zo afgeleide rechten opbouwen). Er wordt dus niet enkel uitgegaan van een 'standaard'loopbaan, maar ook van een 'standaard'levensloop (opleiding, werk, pensioen) waarbij een man en vrouw uit een 'traditioneel' kerngezin de taken en functies op een 'traditionele' manier verdelen. Wanneer iemand in het leven – al dan niet gedwongen – andere keuzes maakt, zal dit dus effect hebben op de pensioenopbouw van deze persoon.

We stellen vast dat hoofdzakelijk vrouwen met deze problematiek worden geconfronteerd. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat 46 % van de vrouwen vandaag een pensioen heeft dat lager is dan het minimumpensioen. Bij mannen is dat 27%. Ruwweg 40% van de vrouwen tegenover 5% van de mannen werkt niet voltijds, met alle gevolgen van dien voor de opbouw van een volledig pensioen.

Vanuit ondervindingen uit eerder gerealiseerde onderzoeksprojecten en praktijkervaringen van onze lidorganisaties, menen we dat de problematiek van het opbouwen van pensioenrechten, zich bij autochtone, kansarme – vaak laaggeschoolde - vrouwen nog eens op een specifieke wijze stelt. Immers, hun levensloop en professionele loopbaan worden bijkomend beïnvloed door factoren die samenhangen met hun situatie van maatschappelijke achterstelling.

Met het oog op aanbevelingen voor een meer pertinent pensioenbeleid, trachtten we daarom in het kader van het project voor minister Tobback een beter zicht te krijgen op de loopbanen én levenslopen van autochtone, kansarme, laaggeschoolde vrouwen.

Concreet zoomden we in op de manier(en) waarop deze vrouwen hun levensloop en loopbaan (mogen of kunnen) uitbouwen, welke elementen, beïnvloedingssferen en sleutelfiguren hierin een rol spelen en welk effect dit alles heeft op de opbouw van pensioenrechten (aan de hand van diepte-interviews). Kansarme vrouwen hebben een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt, ondervinden meer drempels tot werk én tot het opbouwen van eigen pensioenrechten en andere sociale zekerheidsrechten omdat hun leven én loopbaan niet beantwoordt aan de dominante norm, waarop het pensioenstelsel (en het sociale zekerheidstelsel) is gebaseerd.

2. Een analysekader: “Een gendervisie op arbeid en levensloop”

Met de hulp van ons netwerk ontwikkelde Flora de voorbije jaren een analysekader waarin een gendervisie op arbeid en levensloop wordt geschetst. Dit kader is ontstaan vanuit eerdere onderzoeksprojecten van Flora, o.a. Jump en Management ES-change. Het laat toe om de complexiteit van levenslopen en meer specifiek de socio-professionele inschakeling van kansarme en laaggeschoolde vrouwen in kaart te brengen.

Het model is opgebouwd uit een synchrone (analyse op een gegeven moment in de tijd) en een diachrone (analyse doorheen de tijd) as.

Op de synchrone as wordt onderscheid gemaakt tussen de vier functies van arbeid die nodig zijn om de samenleving goed te doen functioneren:

Productieve arbeid (productie van goederen voor materieel comfort en creatie van welvaart)

Reproductieve of zorgarbeid (zorg voor oudere en jongere generaties, opvoeding van kinderen)

Sociale arbeid (engagement, verbondenheid, burgerschap, vrijwilligerswerk...); het creëren van verbondenheid is belangrijk voor het functioneren van de democratie (zie: verlies van sociaal contact leidt tot ondemocratisch stemgedrag)

Zelfarbeid (investeren in eigen welzijn en gezondheid, ontplooiën van talenten...); als iedereen depressief is, functioneert de samenleving niet.

Op samenlevingsniveau worden bovenstaande functies van arbeid nog steeds ongelijk verdeeld over de seksen (bijv., vrouwen nemen een significant groter deel van de zorgarbeid op) en bijgevolg ook anders gewaardeerd, d.i. de sectoren waar vooral vrouwen tewerk gesteld zijn, worden minder goed betaald, dan de overwegend mannelijke sectoren (bijv. jobs in de schoonmaak en zorgsector worden minder betaald dan jobs in de ‘productieve’ sector). Op individueel niveau kunnen mensen in verschillende mate deze diverse vormen van arbeid opnemen. Het hebben van ‘keuze’ op dit vlak is een belangrijke bron van welzijn! Kansarmoede hangt vaak samen met een gemis aan keuzevrijheid op dit vlak. Mensen hebben dan het gevoel van geen keuze te hebben, van ‘gedwongen’ te worden tot bepaalde vormen van arbeid; dit leidt op zich tot stress.

Op de diachrone as wordt de aandacht gevestigd op de verschuivingen (tussen de diverse vormen van arbeid) in de levensloop van de vrouwen (en mannen) in inschakeling. Dit hangt samen met verschuivingen in levensfasen (met of zonder kinderen, enz...) maar ook met gebeurtenissen die in het leven ingrijpen.

In het kader van het actieonderzoek rond pensioenen liet bovenstaand analysekader toe om, bij het in kaart brengen van de levenslopen en loopbanen van (kansarme) vrouwen, rekening te houden met de specifieke (atypische) manier waarop (kansarme) vrouwen hun leven en werk inrichten. Er wordt bijvoorbeeld aandacht besteed aan die vormen van arbeid die geen recht geven op pensioen, maar die een even belangrijke – misschien zelfs belangrijkere - rol spelen in het leven van deze vrouwen en dus ook een invloed hebben op de manier waarop zij hun loopbaan zullen of kunnen uitbouwen.

3. Algemene bevindingen

Het project “(Einde)loopbanen bij laaggeschoolde vrouwen” bevestigde onze hypothese dat kansarme, laaggeschoolde (in dit geval autochtone) vrouwen geen ‘typische’ loopbaan opbouwen. Ze werken in het zwart, niet of deeltijds én komen dikwijls terecht in onzekere statuten of contracten. Hun loopbaan is erg complex en bestaat uit één lange aaneenschakeling van werkende en werkloze periodes. Of een vrouw al dan niet werkt, hangt niet alleen samen met ruimere maatschappelijke ontwikkelingen, maar wordt ook sterk bepaald door (familiale) omstandigheden en (eerder toevallige) gebeurtenissen in haar privé-leven. We merken op dat vrouwen vaak niet zelf de touwtjes in handen

hebben wat betreft de uitbouw van hun loopbaan en zodoende weinig of geen controle hebben over het al dan niet opbouwen van pensioenrechten.

Het valt de vrouwen vaak moeilijk om hun voorbije levensloop én loopbaan te reconstrueren. De methodiek die we hanteren, helpt hen een beter zicht te krijgen op hun voorbije leven en loopbaan en om zicht te krijgen op de toekomst.

4. Waarom het project “Vreemde pensioenen! Levensloopbanen van kansarme vrouwen: een specifieke impact van migratie en etnisch-culturele achtergrond?” ?

De etnische herkomst van de vrouwen vormt aantoonbaar een bijkomende risicofactor. In *recent onderzoek* onderzocht Bea Van Robaeys¹ of mensen van vreemde afkomst een groter risico lopen dan autochtonen om in de armoede te geraken. Ze stelde vast dat niet alleen personen van Marokkaanse of Turkse herkomst een zeer groot armoederisico kennen (ongeveer de helft van hen is inkomensarm), maar dat ook alle andere groepen van niet-Belgische herkomst een hoger risico lopen om in inkomensarmoede te moeten leven. Ze besluit dat het belangrijk is een zicht te krijgen op de factoren die deze socio-economische kwetsbaarheid kunnen verklaren en op de mechanismen die aan het werk zijn in het verarmingsproces.

Ook onze lidorganisaties (actief op vlak van vorming en tewerkstelling met laaggeschoolde vrouwen) worden (steeds meer) geconfronteerd met vrouwen van buitenlandse herkomst. Hun *ervaringen* wijzen er eveneens op dat vrouwen met een andere etnisch-culturele achtergrond extra kwetsbaar zijn. Ze merken heel wat parallellen, maar duidelijk ook belangrijke verschillen met de autochtone vrouwen. Op het eerste zicht lijken deze verschillen samen te hangen met het migratieverleden en de afkomst van de allochtone vrouwen.

Bovenstaande bevindingen maakten ons erg nieuwsgierig naar de mogelijke specifieke impact van etnisch-culturele achtergrond op het leven én de loopbaan (en de pensioenopbouw) van laaggeschoolde vrouwen. We merken op dat laaggeschoolde vrouwen vandaag vaak als een homogeen geheel worden beschouwd (en dus ook behandeld) en dat geen of weinig onderscheid wordt gemaakt tussen de specifieke situatie van autochtone en allochtone vrouwen, maar interageren hun levensloop en loopbaan wél op dezelfde manier?

Wij wilden onderzoeken of kansarme, allochtone vrouwen dezelfde drempels tot werk ondervinden? We wilden nagaan welke breuken zich in hun levensloop voordoen en of deze een invloed hebben op hun loopbaan en dus ook de opbouw van hun pensioen? Spelen ook bij hen sleutelfiguren een belangrijke rol? Wat is de invloed van rolpatronen op het al dan niet kunnen maken of hebben van keuzes? In welke mate speelt onbekendheid met de systemen een rol bij het opbouwen van een loopbaan? In welke mate ondervinden zij racisme en discriminatie t.o.v het intreden op de arbeidsmarkt? ...

We wilden nagaan of er een specifieke impact is van “het allochtoon zijn” op de levensloop en loopbanen van laaggeschoolde vrouwen (factoren die de kansen op de arbeidsmarkt beïnvloeden, keuzemogelijkheden, familiale omstandigheden, sleutelfiguren, ed). Gesprekken met onze partnerorganisaties én literatuur laten ons immers vermoeden dat laaggeschoolde, allochtone vrouwen aan specifieke mechanismen, verbonden aan hun migratieverleden, onderworpen zijn. In het voorgestelde onderzoek willen we dit vermoeden aftoetsen.

¹Van Robaeys, B., Perrin, N., Vranken, J. & Martiniello, M. (2006). Armoede bij personen van vreemde herkomst becijferd oktober 2006. Deelverslag van ‘Armoede bij personen van vreemde herkomst’. Een onderzoek in opdracht van de Koning Boudewijnstichting. Antwerpen: onderzoeksgroep Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS).

B. Onderzoeksvraag – focus van het onderzoek

Met het project 'Vreemde pensioenen!' gaan we op zoek naar een **pertinent analysekader voor het in kaart brengen van levenslopen en loopbanen die afwijken van 'de standaard'**. Meer specifiek willen we onderzoeken of en in welke mate het door ons participatief ontwikkelde '**witte' analysekader**, ook kan bijdragen tot het in kaart brengen van **gekleurde levenslopen en loopbanen**. We gaan m.a.w. na of én hoe levenslopen en loopbanen van laaggeschoolde, allochtone vrouwen verschillen van deze van laaggeschoolde, autochtone vrouwen. Ons onderzoek wordt steeds gevoerd met het oog op een rechtvaardige opbouw van pensioenrechten

Op basis van literatuur en ervaringen uit het terrein verwachten wij niet alleen sterke parallellen tussen beide groepen vrouwen (meervoudige sociale uitsluiting, traditioneel rollenpatroon, overgang levensfasen), maar ook belangrijke verschillen (andere breukmomenten in het leven, racisme), die voor de groep allochtone vrouwen extra risico's op structurele uitsluiting – en dus beperkte pensioenopbouw - inhouden.

Concreet stellen we onszelf o.a. volgende vragen:

- Kan het analysekader van Flora gebruikt worden voor het in kaart brengen van witte en gekleurde levenslopen en loopbanen die afwijken van de standaard?
- Verschillen levensloopbanen van laaggeschoolde allochtone vrouwen van deze van autochtone vrouwen?
- Wat zijn de gevolgen hiervan voor pensioenopbouw?

C. Methodologie

Aan de basis van ons onderzoek liggen een 10- tal *diepte-interviews* die we bij allochtone, kansarme vrouwen uit twee – één Vlaamse en één Waalse – praktijkorganisaties afnamen.

Algemene karakteristieken van de laaggeschoolde, allochtone vrouwen
- Turkse of Marokkaanse afkomst (arbeids- en/of huwelijksmigratie)
- Geboren in België, tweede generatie
- Gemiddelde leeftijd: 28 jaar
- Scholingsniveau: Lager secundair onderwijs (geen diploma)
- Gehuwd of gescheiden
- Gemiddeld aantal kinderen 1 à 2

De actoren op het terrein werden niet herleid tot 'object' van kennis, maar bleven gedurende het ganse proces mee 'eigenaar' van het discours dat over hun dagelijkse praktijk en werking ontwikkeld werd. Praktijkervaringen en theoretische expertise gingen voortdurend met elkaar in dialoog en zo kwamen we tot een gezamenlijk analysekader dat door iedereen (h)erkend en gedragen wordt.

1. Concreet verloop

In een **eerste fase** organiseerden we **groepsdiscussies** met als doel om de vrouwen te sensibiliseren rond het thema van pensioenen (doorheen een genderbril) en rond het belang van dit onderzoek. De bedoeling van deze groepsdiscussies was om de vrouwen te informeren over de inhoud en het belang van het onderzoek. Uit de aanwezigen bij deze groepsdiscussies konden we mensen selecteren die aan het onderzoek wilden meewerken.

Om zo participatief mogelijk te werken, vonden we het belangrijk om in een eerste fase de vrouwen te sensibiliseren rond het te behandelen thema. Zo werd de betrokkenheid bij het onderzoek vergroot én konden de vrouwen op basis van grondige informatie kiezen of ze al dan niet aan het onderzoek wilden deelnemen.

In een **tweede fase** werden **diepte-interviews** uitgevoerd bij de vrouwen die zich vrijwillig kandidaat stelden in de eerste ronde. Elke respondent werd geïnterviewd en tijdens het gesprek werd een reconstructie gemaakt van hun levensloop en loopbaan. Het was voor de vrouwen niet altijd evident om hun levensloop/loopbaan te reconstrueren. We stelden samen met hen een zo compleet mogelijke levenslijn (leven/werk) op. We focusten niet op gedetailleerde informatie (data, duur,...), maar probeerden een zicht te krijgen op de periodes van werk/geen werk (welke soorten arbeid? risicofactoren?), de interactie tussen de loopbaan en het levenstraject (interactie met ruimere en familiale context) en de impact ervan op de opbouw van pensioenrechten.

Het construeren van een levenslijn was voor de vrouwen geen gemakkelijke opdracht (ook niet psychologisch) en nam al snel 1,5 tot 2 uur in beslag.

In een **laatste fase** werden de bevindingen en hypothesen aan de groep, die deelnam aan de eerste ronde, ter discussie voorgelegd (**focusgroep**).

Parallel met deze groepsessies, diepte-interviews en focusgroepen werd er ook beroep gedaan op een **begeleidingscomité**². Dit begeleidingscomité werd samengesteld uit personen actief in het allochtone middenveld en werd op twee cruciale momenten samengeroepen. De eerste bijeenkomst **bij de start van het onderzoek** beoogde vooral de voorstelling van het theoretisch kader en de onderzoeksvragen. De tweede bijeenkomst **tijdens de analyse-fase** beoogde onze voorlopige analyse ter discussie voor te leggen, alvorens het definitieve eindrapport op te maken.

2. Methodologische verantwoording

De methodologie van dit onderzoek verdient enige toelichting. De reden waarom dit onderzoek wordt uitgevoerd, is dat een groot aantal (laaggeschoolde, kansarme) vrouwen blijkbaar geen toegang hebben tot (het opbouwen van) een volwaardig pensioen. Een aantal mechanismen in onze samenleving maken dat ze minder kansen hebben om volwaardige loopbanen en (dus) een pensioen op te bouwen. Dit onderzoek wil een antwoord bieden op deze situatie van marginalisering.

Het in onze samenleving dominante denken over loopbanen en pensioenen doet geen recht aan de 'beleefde' situatie van deze vrouwen, en sluit en hen daardoor uit van het recht op een pensioen.

Wij vinden het belangrijk om hen dan ook niet uit het onderzoeksproces zelf (het epistemologische proces) uit te sluiten. We willen dat de vrouwen zelf het 'eigenaarschap' behouden over het discours (over hun loopbanen, over hun pensioenen). Dit weerspiegelt zich in de manier waarop we het onderzoek hebben uitgevoerd; een voortdurende terugkoppeling tussen onderzoekers en respondenten, tussen theoretisch kader en bevindingen, tussen interpretaties en hypothesen.

Via het opzetten van een actieonderzoek met een aantal praktijkorganisaties (en hun allochtone vrouwen), hopen we te komen tot een drievoudig resultaat. Het – samen met de praktijkorganisaties - ontwikkelde analysekader is geen eindproduct, maar vormt een stap in een voortdurend proces van

² Het begeleidingscomité bestond uit: **Katelijne Van Hoorebeke** (VMC en nadien Vlaams Netwerk voor Verenigingen waar armen het woord nemen), **Malika Abbad** (kabinet van Minister van Cultuur Ancaux, verantwoordelijke voor het thema interculturaliteit), **Saïda El Fekri** (Federatie van Marokkaanse verenigingen en BOEH!), **Siham Benmammar** (Forum Minderheden).

actie, oordeel, reflectie en terugkoppeling waarbij onderzoeksters en doelgroep gelijkwaardig zijn. De onderzoeksters faciliteren het proces, de mensen uit de doelgroep blijven vanuit hun praktijkervaringen de eigenlijke experts.

- **Verzamelen van beleidsrelevante gegevens.**

Pensioenopbouw lijkt niet alleen een probleem van kansarme, laaggeschoolde – autochtone en allochtone - vrouwen. Een steeds groter deel van de bevolking maakt zich zorgen over de toekomst van hun pensioen. Zoals we in het begin aangaven, zal elke persoon, wiens keuzes (zowel op vlak van levensloop als loopbaan) niet gelijk lopen met de veronderstellingen waarop het pensioenstelsel is gebaseerd, problemen ondervinden met zijn of haar pensioenopbouw. Van de overheid wordt verwacht dat ze alternatieven formuleert en oplossingen bedenkt.

Wij menen dat de problemen waarmee kansarme vrouwen in de marge van de samenleving worden geconfronteerd een goede monitor zijn voor de problemen waarmee steeds meer mensen zullen geconfronteerd worden. Door samen met hen te zoeken naar drempels voor pensioenopbouw en mogelijke oplossingen te formuleren, hopen we het beleid te ondersteunen bij het opzetten van een alternatief, meer pertinent pensioenbeleid.

- **Versterking en ondersteuning van praktijkorganisaties en hun doelgroep**

We willen samen met de betrokken lidorganisaties (participatieve actie) zoeken naar een kader en een methodiek om de atypische levensloop en loopbaan van hun doelgroepvrouwen in kaart te brengen. We menen dat onze methodiek de individuele vrouwen kan versterken (reflectie op de eigen levensloop, bevestiging van hun competenties, de-individualiseren van hun problemen), maar eveneens resultaten zal opleveren op organisatieniveau. Het analysekader blijft immers niet steken op een individueel niveau, maar tracht de resultaten open te trekken naar een ruimere context.

- **Verder ontwikkeling analysekader en versterken van partnerschappen.**

Door het huidige analysekader te blijven aftoetsen aan nieuwe realiteiten en vanuit andere invalshoeken, willen we het verder verstevigen en/of bijsturen.

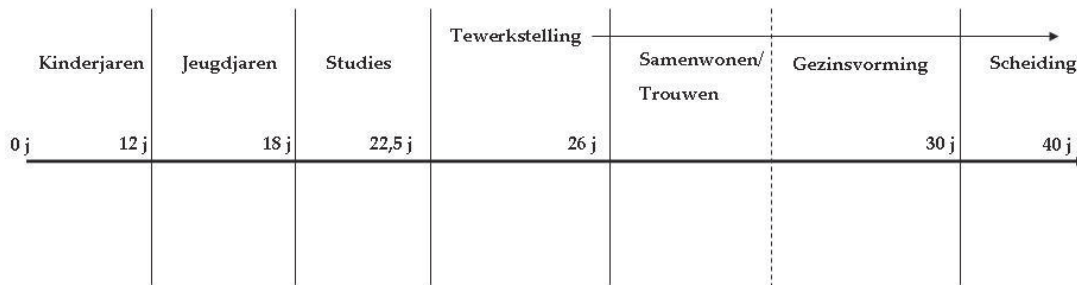
Het kader wil eveneens een aanzet zijn tot reflectie tussen onze netwerkliden en de sector van allochtone verenigingen over het thema tewerkstelling en loopbanen van allochtone vrouwen. Op deze manier hopen wij bruggen te slaan, niet enkel tussen verschillende doelgroepen, maar ook tussen verschillende sectoren. Zeker in situaties van kansarmoede (accumulatie problemen, structurele mechanismen, verschillende levensdomeinen) is deze samenwerking volgens ons onontbeerlijk!

Hoewel er sprake is van een evolutie in de maatschappelijke participatie en emancipatie van allochtone gezinnen, blijkt dat huwelijksmigratie bij de vrouwen uit dit onderzoek geen uitdovend fenomeen is. Het merendeel van de vrouwen is gehuwd met een man uit het land van herkomst, wat een 'stap achteruit' betekent voor hun maatschappelijke situatie. Vaak bevinden de gezinnen van de tweede generatie zich in een meer precaire situatie dan hun ouders. Deze tendens verdient enige aandacht opdat allochtone vrouwen niet zoals de autochtone vrouwen in generatie-armoede terecht komen.

Bevindingen

A. Inleiding

Het huidige sociale zekerheidsstelsel – dus ook het pensioenstelsel – gaat uit van een standaardlevensloop en ondersteunt en institutionaliseert deze structuur. Ondanks het feit dat deze standaardlevensloop meer en meer in vraag wordt gesteld, stelt recent onderzoek³ dat het leven van volwassenen ook vandaag nog volgens een vrij rigoureuze cyclus verloopt. Het leven kan worden opgedeeld in drie grote fasen, d.i. een fase die voorbereidt op het werk, een periode van werk en een postactieve fase. In het sociale zekerheidsstelsel worden voor elk van deze fasen regels vastgelegd en bepaalde rechten en plichten geformuleerd.

Zoals gezegd in onze inleiding merkten we in vorig onderzoek op dat de levensloop van autochtone, kansarme vrouwen dit standaardschema niet volgt, wat o.a. tot problemen leidt bij de opbouw van hun pensioenrechten. Enerzijds lijkt het leven van deze vrouwen niet rond '(betaald) werk' te draaien (terwijl bij een standaardlevensloop de verschillende fasen hier net heel sterk mee verbonden zijn). Anderzijds kunnen we de levensfasen die onderscheiden worden bij de standaardlevensloop wel herkennen in het leven van de vrouwen, maar stellen we vast dat ze niet op dezelfde momenten plaatsvinden.

We gaan in wat volgt na in hoeverre deze vaststellingen ook gelden voor Turkse en Marokkaanse, kansarme vrouwen. Per levensfase geven we eerst een bondige samenvatting van de vaststellingen uit ons vorig (witte levenslopen) en huidige onderzoek (gekleurde levenslopen), daarna houden we deze vaststellingen tegen het licht van de standaardlevensloop (afwijkingen) en gebruiken we ons analysekader om een ander licht op deze vaststellingen te werpen.

³ Smits, W. (2005). *Levensloop en toekomstperspectieven van jongvolwassenen*. Brussel, Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep sociologie, Vrije Universiteit Brussel.

B. Bevindingen en analyse per levensfase

Levensfase 1 | Kinderjaren (tot 12 jaar)

Hoewel in de kindertijd nog geen sprake is van opbouw van pensioenrechten, vinden we het toch belangrijk deze periode uit het leven van onze respondenten op te nemen. Het **thuismilieu** waarin kinderen opgroeien, bepaalt immers sterk op welke manier zij later tegen leven, opleiding en werk aankijken. We bespreken de (arbeid)situatie van de ouders en het effect hiervan op hun kinderen, d.i. meer specifiek op de levensloop van onze respondenten.

1. Vaststellingen

1.1. Een witte levensloop

Wanneer we het leven van laaggeschoolde, kansarme vrouwen vergelijken met een huis, dan merken we op dat het niet gaat over een stevig, gebouwd bakstenen huis, maar eerder over een wankel op elkaar gestapeld kaartenhuisje. Elke tegenslag vormt onmiddellijk een bedreiging voor het hele huis. Beschadiging van één kaart (uitsluiting op één levensdomein) kan het huis doen instorten. In situaties van kansarmoede zijn bijna alle kaarten beschadigd (complex samenspel van uitsluitingen op verschillende levensdomeinen tegelijk) en is het een hele opdracht om je huisje recht te houden. Het volstaat dan ook niet om zomaar één kaart te versterken of te verzwaren, je ziet onmiddellijk dat het hele huisje nood heeft aan versteviging.

Het merendeel van de bevraagde vrouwen groeiden op in een generatiearm gezin, d.i. een milieu waarbij mensen reeds **generaties lang in armoede** leven en al heel hun leven geconfronteerd worden met maatschappelijke uitsluiting op alle levensdomeinen (inkomen, arbeidsmarkt, onderwijs, huisvesting, gezondheid,...). De eerste prioriteit van de ouders was overleven (basisbehoeften): “hoe zorg ik ervoor dat mijn gezin voldoende voedsel, water en onderdak heeft?” Vaak waren er spanningen tussen de ouders: scheiding, fysiek geweld, alcoholisme, ... Heel wat vrouwen werden als kind ook zelf geconfronteerd met zware gezondheidsproblemen, mishandeling, verkrachting etc., wat een grote fysieke en psychologische stempel zette op de rest van hun leven.

De kindertijd van de meeste kansarme, autochtone vrouwen is vaak erg problematisch, zelfs traumatisch:

- Hun ouders groeiden op in armoede en dienen een voortdurende overlevingsstrijd te voeren in een samenleving die hen geen of weinig kansen biedt. Hoewel deze ouders – zeker de moeders – voor hun kinderen een betere toekomst wensen, is opvoeden voor hen geen gemakkelijke opdracht: ze hebben weinig of geen veerkracht, worden blijvend geconfronteerd met uitsluiting op verschillende levensdomeinen, komen terecht in zeer complexe relaties en situaties en ...
- Weinig ondersteuning bij persoonlijke ontplooiing
- Gezin is geen veilig, warm nest (geweld, vaak breuk met de familie)
- Overleven in een erg precaire context

1.2. Een gekleurde levensloop

Als het leven van de vrouwen in generatiearmoede vergeleken wordt met een kaartenhuisje (één kaart wegtrekken en alles stort in), gaat deze vergelijking niet helemaal op voor de geïnterviewde allochtone vrouwen. Bij hen is vooral de fundering van het huis erg fragiel (opleiding, scholing), waardoor hun huis (werk, inkomen, gezondheid, ...) nog steeds meer kans heeft om in te storten dan het goed gefundeerde huis van mensen die niet in kansarmoede leven.

Het thuismilieu van de kansarme, allochtone vrouwen verschilt op een aantal elementen sterk van het thuismilieu van de autochtone vrouwen. Hoewel bij hun komst naar België; de Turkse en Marokkaanse gezinnen ook geconfronteerd werden met uitsluiting op verschillende levensdomeinen, werd of wordt deze *kansarmoede* door de geïnterviewde vrouwen *op een andere manier beleefd*. Dit heeft te maken met een aantal elementen:

- **Een andere achtergrond: migratie**

De ouders van onze respondenten migreerden allen op latere leeftijd naar België. Het zijn de vaders die in de jaren '70 als eerste naar België kwamen om hier te werken (als goedkope werkkraft), hun vrouwen kwamen later ofwel in het kader van een huwelijk of gezinshereniging. De meeste vrouwen (9 op 10) kwamen dus op zeer jonge leeftijd naar België of werden hier geboren. Hun ouders, geboren in arme streken met weinig mogelijkheden (o.a. Emirdag), waagden een gok op een beter leven in België.

De armoede uit het thuisland werd echter op een andere manier beleefd dan bij de autochtone vrouwen. Het was niet iets in de 'marge', iedereen in het dorp was 'arm' en diende voor het eigen overleven in te staan, men voelde zich niet echt uitgesloten, er was een zekere solidariteit onder de dorpsbewoners.

Migreren naar een vreemd, onbekend land vraagt ook een zekere kracht van de mensen; zij hebben hun dorp, familie en gemeenschap moeten achterlaten, wat gegeven de culturele waarden die zij aanhangen, toch niet altijd evident is.

De verschillende achtergrond van de allochtone en autochtone ouders – ervaring armoede, maar geen uitsluiting versus generatiearmoede met uitsluiting op vele domeinen - maakt dat de allochtone ouders *een grotere fysieke en psychologische draagkracht* hebben dan de autochtone ouders, waardoor ze hun kinderen in een andere, minder problematische/traumatische context kunnen laten opgroeien...en dit ondanks het feit dat ze – eens in België – in hetzelfde verhaal van *meervoudige uitsluiting* terechtkomen als de autochtonen. Want hun vader heeft dan wel werk, het gaat vaak om laaggekwalificeerd en slecht betaald werk, dat weinig kansen biedt.

- **Een andere invulling van overleven**

Een element dat bij de autochtone gezinnen niet (of op een andere manier) aanwezig is, is het feit dat de ouders – later zal duidelijk worden dat het hier vooral de moeders betreft - hun kinderen dienen op te voeden in een vreemd land, waarvan men de gewoonten en regels niet kent. Overleven slaat hier dus niet alleen op het vervullen van *basisbehoeften*, maar ook op het overleven in een *vreemde context*.

- **Een andere band met gezin en familie**

Daar waar bij de autochtone gezinnen hechte relaties met ouders, familie en man vaak ontbreken (gewelddadige relaties, breuk met familie, etc.) en eerder een negatieve invloed uitoefenen op het leven van de vrouwen (vooral geven, niet krijgen), merken we bij de allochtone gezinnen *sterke familiebanden* op. Enerzijds houdt dit verband met de Turkse en Marokkaanse cultuur (groepsgericht, groot respect voor familie), anderzijds met het leven in een vreemde context. Gezin en familie zijn bekend en vormen een vertrouwd, veilige basis in een volslagen vreemde wereld. We merken op dat er geen scheidingen zijn bij de ouders van de vrouwen.

Hoewel veel aan het gezin en de (schoon)familie dient gegeven te worden, krijgt men er ook veel van terug. De allochtone gezinnen hebben m.a.w. een ruimer netwerk waarop ze kunnen terugvallen... maar moeten hier ook veel energie in steken.

Welke *effecten* heeft dit *thuismilieu* gehad *op het leven van de kinderen*, meer specifiek op de kindertijd van de vrouwen uit ons onderzoek?

De vrouwen zijn erg beschermd en hoofdzakelijk met de Turkse en Marokkaanse waarden en normen opgegroeid. Tot de leeftijd van 2,5 jaar (instap kleuterschool) werden zij thuis in het Turks of Marokkaans door hun moeder en eventueel grootmoeder opgevoed, terwijl hun vader uit werken ging. Enerzijds was het niet de bedoeling van de ouders (eerste generatie) om in België te blijven (terugkeergedachte) en investeerden zij aanvankelijk weinig in de Belgische samenleving en de integratie van hun kinderen. Anderzijds hadden ze nood aan een zekere houvast en brachten ze dat bij wat gekend was, m.n. de traditionele waarden uit het thuisland (met strikte regels wat betreft kledij, omgaan met jongens, ...). Op de kleuter- en lagere school echter, werden hun kinderen desondanks toch geconfronteerd met de taal, waarden en normen van de Belgische samenleving. Vanaf dat moment werd het voor de ouders moeilijker om hun kinderen te ondersteunen: ze kenden de taal niet, hadden geen kennis van het schoolsysteem etc. De kinderen dienden zelf hun weg te vinden op school en vanaf een bepaalde leeftijd werd van hen (vooral van de oudste dochters) verwacht dat ze ook de ouders en familie ondersteunen bij o.a. het invullen van papieren, het bezoeken van een dokter, etc. Na school werd van de meisjes verwacht dat ze onmiddellijk naar huis kwamen om mee te zorgen voor het huishouden en de jongere broers en zussen.

De scholen waarop de kinderen zaten, werden niet gekozen op basis van hun naam of pedagogisch project, maar op basis van hun nabijheid. Als er m.a.w. in de buurt geen school algemeen secundair onderwijs was, dan werden de kinderen naar een eerder technische of beroepsschool gestuurd.

De kindertijd van onze respondenten speelde zich kortom hoofdzakelijk af binnen het eigen gezin en op de kleuter- en lagere school. De kloof die tussen beide milieus bestond, moesten de kinderen zelf overbruggen. Genderspecifiek is vooral het feit dat de meisjes zich niet te veel in het openbaar mochten begeven, hun hoofdtaak lag thuis bij het huishouden en het gezin.

2. Een afwijkende levensloop?

De kindertijd omvat de periode van kinderopvang, kleuterschool en lagere school. Hoewel deze periodes nog niet expliciet voorbereiden op werk, vormen ze wel een belangrijke basis voor latere secundaire en hogere studies. Kunnen we op dit moment in het leven van de Turkse en Marokkaanse vrouwen al van een afwijkend levensverloop spreken?

Hoewel we op het eerste zicht opmerken dat ook bij Turkse en Marokkaanse vrouwen 'kinderopvang – kleuterschool - lagere school' elkaar opvolgen, zal de analyse die hieronder volgt duidelijk maken dat de kindertijd van deze vrouwen toch wat anders inhoudt dan deze van Belgische, middenklassenvrouwen.

3. Analyse

3.1 Welke soorten arbeid of niet-arbeid (overleven)?

Binnen het gezin waarin het kind opgroeide?

Productief

De gezinnen kennen een erg traditioneel rollenpatroon. Het zijn de (laaggeschoolde, analfabete) vaders die in de jaren '70 naar België zijn gemigreerd om er als goedkope werkkraft te werken. Zij kwamen vooral terecht in laaggekwalificeerde, moeilijke jobs (wegenbouw, mijnen, auto-industrie).

Zorg

Het merendeel van de moeders van de vrouwen hebben nooit gewerkt. Van hen werd verwacht dat ze voor het huishouden, de familie en de kinderen zorgden.

Gemeenschap

Omwille van vreemde context, sterk teruggeworpen op het eigen gezin en de eigen familie. Aanvankelijk ook niet het idee om te blijven en dus niet sterk geïnvesteerd in het sociale.

Zelf

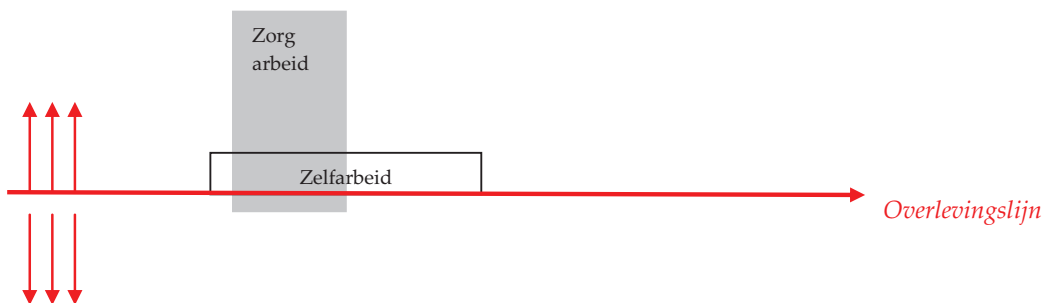
Zowel vader als moeder hadden geen of weinig tijd voor zichzelf.

3.2 Relatie tussen de verschillende soorten arbeid? Welke prioriteiten?

De hoofdbekommernis van het gezin waarbinnen de vrouwen opgroeide, was 'het overleven van het gezin' in een vreemde context. Deze zorg voor het gezin vertaalde zich als gevolg van het traditionele waardepatroon op verschillende manieren voor de vader en de moeder:

- de vaders verdienden de kost door te gaan werken;
- de moeders bleven thuis om voor de kinderen en het huishouden te zorgen.

Op gezinsniveau leek er een zeker evenwicht te bestaan tussen de zorgarbeid van de vrouw en de productieve loonarbeid van de man. Dit evenwicht werd door beiden vrijwel nooit in vraag gesteld en stelde dus ook weinig of geen problemen.

Welke effect heeft dit op het leven van de dochters/meisjes?

Tijdens hun kindertijd hadden de vrouwen niet het gevoel bezig te zijn met overleven; ze spreken over het algemeen over een onbezorgde en vrolijke kindertijd waarin ze niet het gevoel hadden veel tekort te komen.

Hoewel van de vrouw – gegeven het traditionele rollenpatroon - niet verwacht wordt dat ze studeert, kregen de vrouwen uit ons onderzoek als meisje toch de kans om school te lopen (leerplicht). Wel kregen ze impliciet of expliciet steeds de boodschap dat het helpen van moeder bij huishoudelijke activiteiten of zorgtaken voorrang dienden te genieten op het werken voor school; de meisjes werden m.a.w. niet sterk gestimuleerd op onderwijsvlak. Komt daar nog bij dat niet altijd de beste of meest

kwaliteitsvolle scholen werden gekozen voor de kinderen, doorslaggevend argument bij de keuze van de school was immers – zoals al gezegd – de nabijheid ervan: ‘hoe dichterbij huis, hoe beter’.

Samengevat kunnen we stellen dat de meisjes zich hoofdzakelijk dienden bezig te houden met zorgarbeid en pas op de tweede plaats met zelfarbeid, d.i. de persoonlijke ontwikkeling via school. Hoewel deze zorgarbeid ook al een groot gedeelte van het leven van de autochtone meisjes in beslag nam, merken we op dat het aandeel bij de allochtone meisjes nog groter is...zij dienen naast voor het huishouden en de broers en zussen immers ook in te staan voor de ondersteuning van ouders en familie bij het invullen van papieren etc.

3.3 Keuze?

Het zijn de ouders die als gevolg van hun traditionele opvoeding bepalen welk beeld hun kind/dochter ontwikkelt over de maatschappelijke rollen van mannen en vrouwen en over de betekenis van onderwijs en werk.

Tijdens de kinderjaren ervaren de vrouwen de prioriteit van zorg of zelf niet als problematisch.

Levensfase 2 | Jeugdijaren, onderwijs en identiteitsvorming (12-18 jaar)

Tijdens deze leeftijdsperiode zijn jongeren vooral bezig met het ontwikkelen van hun eigen identiteit. Het is de levensfase bij uitstek waarin aan zichzelf wordt gewerkt. De jongeren willen 'erbij horen' (socialisatie). Het zijn nu niet meer alleen de ouders die een belangrijke rol spelen, ook de leeftijdsgenoten hebben een belangrijke invloed op de jongeren. Hoewel ook binnen deze levensfase nog geen pensioen kan worden opgebouwd, zullen de – al dan niet vrije - keuzes die men tijdens deze periode maakt, een grote invloed hebben op de pensioenopbouw.

1. Vaststellingen

1.1. Een witte levensloop

Gegeven het traditionele denkkader waarin de vrouwen werden opgevoed, werden ze niet erg gestimuleerd om school te lopen of een opleiding te volgen; dit was voorbehouden voor de jongens. Als de vrouwen al een opleiding mochten volgen (van hun ouders of de samenleving), dan diende deze in het teken te staan van haar toekomstige rol als vrouw aan de haard en moeder: traditionele studiekeuzes (kantoor, haartooi, naaien, kinderverzorging). Vrouwen werden gestimuleerd om typische vrouwelijke studierichtingen te volgen...hun ouders kenden onvoldoende de andere mogelijkheden. Een aantal van de vrouwen werd op jonge leeftijd aangespoord tot zwart werk om zo ook een steentje bij te dragen aan het erg preciaire gezinsinkomen.

Bij de autochtone vrouwen merken we op dat ze al erg jong alleen gaan wonen (is geen echte vrije keuze, eerder een soort overlevingsstrategie, want beter voor uitkering van ouders én kind). De jongeren zijn vaak nog niet klaar voor deze stap en komen terecht in moeilijke situaties: drugs, foute vrienden,... Als jongeren toch thuis wonen, bevinden ze zich vaak in een ongezonde, gewelddadige of problematische gezinssituatie waardoor ze zich niet kunnen concentreren op het studeren.

Weinig ondersteuning bij het studeren en een moeilijke gezinssituatie of pubertijd maken dat ze rond de leeftijd van 16 à 18 jaar al afhaken en dus zonder diploma op de arbeidsmarkt terecht komen.

1.2. Een gekleurde levensloop

Het zijn hoofdzakelijk de ouders die bepalen welke studierichting hun dochter zal volgen. Ze laten zich hierbij leiden door een aantal elementen:

- **Traditioneel denkkader:** studeren is niet belangrijk voor vrouwen, hun voornaamste taak is huwen, zorg voor het huishouden en het gezin. Studies moeten bijgevolg in de lijn van deze taak liggen en we vinden de vrouwen vooral terug in traditioneel vrouwelijk beroepsrichtingen (kantoor, naaien, zorg, verkoop). Gebrek aan ondersteuning en begeleiding om verder te studeren.
- **Angst voor het onbekende (beschermingsmechanismen):** keuze voor een school in de buurt, zodat toch nog enige controle over de dochter.
- **Eigen hulpeloosheid:** de eerste en voornaamste taak van de (oudste) dochter is het ondersteunen van de ouders, gezin...Deze ondersteuning (administratie, doktersbezoek, ...) heeft voorrang op schoolwerk en studies.

Heel wat vrouwen kwamen in een opleiding terecht, waarvoor ze zelf niet gemotiveerd waren: 'Ik deed dat echt niet graag!' "Ik wilde liever...". Hoewel ze graag school liepen (leuke tijd omwille van vriendinnetjes, buiten komen), zorgde dit gebrek aan motivatie er voor enkele vrouwen voor dat ze vroegtijdig afhaakten, vaak nét voor hun laatste jaar secundair onderwijs.

Meer nog dan de motivatie van de vrouwen zelf, speelden de ouders en 'de gemeenschap' een belangrijke rol; eens 18 jaar wordt een vrouw verondersteld te huwen en dan is er geen tijd meer om te studeren. Hoewel de meeste vrouwen werden 'uitgehuwelijkt' door hun ouders (gearrangeerd huwelijk), zijn er ook een aantal die zelf een man ontmoette en dit aangrepen als uitweg om onder de afhankelijkheid van de ouders uit te komen. Voor beiden betekent het huwelijk het stopzetten van hun studies.

Slechts een aantal vrouwen sprak over moeilijke familiale situaties, waardoor ze zich niet meer op het studeren konden concentreren.

2. Een afwijkende levensloop?

Bij een standaardlevensloop volgt op het (algemeen) secundair onderwijs bijna vanzelfsprekend een hogere of universitaire studie, die rond de leeftijd van 22 jaar wordt afgerond.

We merken op dat de Turkse en Marokkaanse meisjes hoofdzakelijk terecht komen in een (typisch vrouwelijke) beroepsrichting, waarvoor zij niet noodzakelijk zelf hebben gekozen. In principe zouden zij na deze studie onmiddellijk aan de slag kunnen op de arbeidsmarkt, maar het merendeel onder hen komt hier niet toe, omdat ze omwille van allerlei redenen vroegtijdig afhaken (rond de leeftijd van 18 jaar) en zich in plaats van op de arbeidsmarkt – al dan niet gedwongen – op het gezinsleven (huwelijk en kinderen) storten. Meer hierover in de volgende levensfasen.

3. Analyse

3.1. Welke soorten arbeid of niet-arbeid (overleven)?

Productief

In tegenstelling tot de autochtone vrouwen is er bij de vrouwen uit dit onderzoek weinig sprake van zwartwerk tijdens de jeugdijaren.

Zorg

Aangezien de meisjes als gevolg van hun school lopen beter geïntegreerd raken in de Belgische samenleving (taal, kennis regels en gewoonten etc.) wordt van hen verwacht dat ze hun gezin/ouders en familie ondersteunen bij het leven hier in België. Tegelijk wordt verwacht dat ze hun moeder helpen bij het huishouden en het grootbrengen van de broers en zussen. (opgelet, vooral in geval van oudste dochter).

Het zijn hoofdzakelijk de dochters/meisjes die spreekbuis zijn voor hun gezin en familie; het past binnen hun zorgtaak. Van zonen/jongens daarentegen wordt eerder verwacht dat ze het gezin en de familie financieel ondersteunen.

Gemeenschap

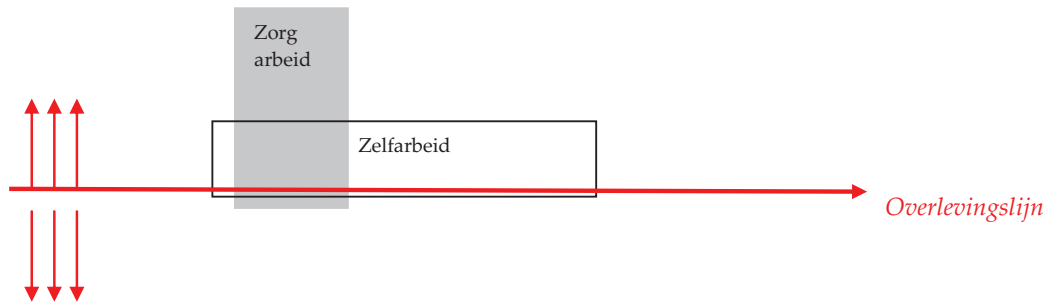
Hoewel de vrouwen zich tijdens hun jeugdijaren niet alleen meer spiegelen aan de 'eigen' gemeenschap/ het ouderlijke gezin, maar zich meer beginnen te richten op de 'vreemde' gemeenschap/ hun klas- en leeftijdsgenoten, blijft er naast de zorgarbeid (grote verantwoordelijkheid) en het schoollopen geen tijd meer over voor meer sociale arbeid.

Zelf

We zouden kunnen stellen dat het volgen van het secundair onderwijs een positieve invloed heeft op de persoonlijke ontwikkeling van de vrouwen, maar dan wel op een onrechtstreekse manier. Niet zozeer de (beroeps)opleiding die ze volgen is van belang - want vaak tegen wil en interesse van de meisje in - maar wel het feit dat ze uit hun isolement treden en hierdoor heel wat over zichzelf, de

eigen cultuur en de cultuur van België te weten komen. Tijdens deze periode zetten ze m.a.w. hun eerste stappen naar een meer assertieve en emancipatorische houding, maar dit wordt al snel afgeremd...met het huwen, overwint de traditionele cultuur van het thuisland en worden de meeste meisjes opnieuw geïsoleerd binnen de vier muren van hun (gehuurde) huis.

3.2. Relatie tussen de verschillende soorten arbeid? Welke prioriteiten?

Tijdens hun jeugdijaren willen de meisjes er vooral 'bijhoren'. Voor hen betekent dit concreet dat ze enerzijds hun gezin en familie niet willen teleurstellen, anderzijds neemt ook het eigen leven en wat ze hier zelf mee aanwillen (onder invloed van leeftijdsgenoten) een belangrijke plaats in. De meisjes trachten een evenwicht te vinden tussen wat hun ouders – en dus ook de Turkse of Marokkaanse cultuur – belangrijk vinden én wat ze zelf – als in België geboren Turkse of Marokkaanse – belangrijk achten.

Anders gezegd blijft de zorg voor ouders, broers en zussen en huishouden veel tijd in beslag nemen (ouders helpen over/leven), maar merken we tegelijk op dat de zelfarbeid (een eigen leven uitbouwen) een grotere plaats inneemt. De meisjes trachten een gulden middenweg te vinden tussen twee culturen met toch wel erg tegengestelde waarden.

Het vroegtijdig stopzetten van hun studies (gebrek motivatie, huwelijk, moeilijke gezinssituatie) zorgt er voor dat de traditionele Turkse of Marokkaanse cultuur de bovenhand haalt en meisjes opnieuw in het enge keurslijf van thuiswerkende huisvrouw en moeder 'worden geduwd', wat hun ontluikende emancipatie onmiddellijk de kop indrukt. Meer hierover in de volgende levensfase.

3.3 Keuze?

Het zijn nog steeds de ouders die de belangrijkste – en dus erg traditionele en conservatieve - keuzes voor hun dochters nemen. Als dochter moet je al erg sterk en assertief zijn om tegen de keuzes van de eigen ouders in te gaan (en dit werd de vrouwen tijdens hun opvoeding niet bijgebracht). Enkele vrouwen hebben hun ouders toch het hoofd kunnen bieden en hebben zo ook de weg gebaand voor hun jongere broers en zussen die bijvoorbeeld wel hebben mogen studeren wat ze wilden...

Tijdens hun schooljaren hebben de vrouwen kunnen proeven van een cultuur waarin keuzevrijheid een belangrijke rol speelt. De confrontatie van deze waarden met de (conservatieve) waarden van hun thuisland zorgt regelmatig voor wrijving. Toch "kiezen" ze aan het einde van de rit voor de waarden van hun ouders (loyauteit) en hun thuiscultuur (verwachtingen van de gemeenschap).

Levensfase 3 | Huwelijk (18-20 jaar)

1. Vaststellingen

1.1. *Een witte levensloop*

Alle vrouwen uit ons onderzoek zijn minstens één keer – al dan niet verplicht door de ouders of omstandigheden - getrouwd. Eens vrouwen op de leeftijd zijn gekomen om kinderen te krijgen (en dit wordt van hen verwacht) voelen ze de druk om te trouwen. Kinderen krijgen of samenwonen zonder te trouwen, komt wel voor, maar wordt eerder niet dan wel getolereerd.

De vrouwen trouwden allemaal voor een eerste keer op erg jonge leeftijd, d.i. 19 à 20 jaar. Enerzijds omdat ze op jonge leeftijd (ongewenst) zwanger werden, anderzijds omdat het een manier was om zelfstandig te worden.

De vrouwen kennen weinig stabiele relaties. Ze staan er vaak alleen voor (6 op de 10 vrouwen zijn alleenstaand). Als ze toch een relatie hebben, is dit met een man uit hetzelfde milieu en wordt deze vaak gekenmerkt door geweld of misbruik. De partner heeft vaak geen werk, waardoor het koppel opnieuw in een spiraal van armoede terechtkomt, met alle gevolgen vandien.

Trouwen is voor deze vrouwen geen goede zaak, het duwt hen alleen maar verder de dieperik in en heeft een negatief effect op hun uitkering (lager).

1.2. *Een gekleurde levensloop*

Wanneer de Turkse en Marokkaanse vrouwen de leeftijd van 18 jaar bereiken, wordt van hen verwacht dat ze trouwen. Dit gebeurt heel vaak (7 op 10 vrouwen) via een gearrangeerd huwelijk. Aangezien de ouders hun dochters tot die leeftijd vaak hebben afgeschermd van de buitenwereld, hebben zijzelf nog niet de kans gehad om iemand te ontmoeten. Het zijn dan de ouders die een man voor hun dochter zoeken. Het is waar dat de dochters hun eigen zegje mogen doen als ze aan een man worden voorgesteld, maar alles gebeurt zo snel dat er weinig tijd is om de man te leren kennen en over deze beslissing na te denken. Hoewel ze een eigen keuze lijken te hebben, wordt het huwelijk hen eerder opgedrongen. Omwille van hun jonge leeftijd en de weinige levenservaring die de vrouwen hebben, kunnen ze geen doordachte beslissingen nemen en bezwijken ze vaak onder de druk van de ouders/de familie/de gemeenschap. Wat zeker niet kan, is samenwonen met een man of kinderen met hem krijgen zonder dat men getrouwd is.

In sommige gevallen (2 op 10) kregen de vrouwen iets meer vrijheid om andere personen te ontmoeten (mochten geregeld eens uitgaan). Zij vonden zelf hun man, maar vaak keken de ouders over hun schouders mee; de druk van de ouders die inspraak willen in de keuze van een man blijft bestaan.

De vrouwen trouwen gemiddeld op de leeftijd van 19 jaar. Opvallend is dat ze allemaal samen zijn met een man die uit het land van herkomst is overgekomen om met hen te trouwen (huwelijksmigratie). Er is slechts één geval waarbij de vrouw op latere leeftijd naar België is gekomen om te trouwen. De vrouwen geven ons mee dat dit eerder toeval is; ze hebben het idee dat beide gevallen zich ongeveer evenveel voordoen. Dus in het overgrote deel van de gevallen komt de partner (M/V) vanuit het thuisland.

In dit onderzoek echter betekent het huwelijk met een man uit hun land van herkomst voor de vrouwen vaak een stap achteruit in hun integratie- en emancipatieproces. Ze worden geconfronteerd met een man die de traditionele Turkse of Marokkaanse waarden hoog in het vaandel draagt en nog een hele weg heeft af te leggen om zich (ook) in de Belgische samenleving te integreren. Hiervoor is de man volledig afhankelijk van zijn vrouw. Hoewel de vrouwen (vaak) niet met het beeld van een

werkende vrouw zijn opgegroeid, geven de meesten aan dat ze het niet erg zouden vinden om te gaan werken. Dit is echter buiten haar man en (schoon)familie gerekend; zij verwachten van haar niet dat ze gaat werken, maar wel dat ze alles in orde brengt om haar man zo snel mogelijk aan werk te krijgen. Dit wil zeggen dat gedurende een hele periode geen van beide partners werk heeft en het koppel – en niet veel later een heel gezin (zie fase van gezinsvorming)- vaak van één uitkering dient te leven. Dit lijkt een tijdelijk gegeven, maar in de volgende levensfasen merken we op dat slechts 2 op 10 mannen een vaste job uitoefenen, de anderen zijn niet aan het werk of hebben een aantal jaren gewerkt en zijn daarna uitgevallen als gevolg van een arbeidsongeval of gebrek aan motivatie (laaggekwalificeerde, slecht betaalde en zware jobs). In tegenstelling tot hun ouders, komen de vrouwen m.a.w. terecht in een gezin zonder vast inkomen, waardoor ze vaak in minder goede omstandigheden dienen te overleven dan hun ouders.

De enkele vrouwen (1 à 2) die toch gaan werken, hebben het niet gemakkelijk. Wetende dat deze vrouwen niet alleen voor hun man, maar tegelijk ook voor hun ouders en familie instaan, doet niet verwonderen dat weinig tijd en energie overblijven om te investeren in werk (volgen extra opleiding, zoeken naar werk, ...).

Wat betreft de vrouw die op latere leeftijd naar België is gemigreerd om te trouwen, zij wordt naast haar man, vooral ook door de schoonfamilie opgevangen. De verhalen van de vrouwen lijken te wijzen op “psychologisch geweld”, in die zin dat een vrouw die naar België migreert, terecht komt bij haar schoonfamilie, waar vooral de schoonmoeder het voor het zeggen heeft. Vaak erg eenzame periode en gevoel van erg geïsoleerd te zijn, wat leidt tot depressie en gezondheidsproblemen.

Vaders zullen niet toelaten dat hun dochter (geboren in België) trouwt met een man die niet van ‘goede afkomst’ is, terwijl het vaker voorkomt dat mannen die in België wonen, niet zozeer kijken naar bijv. het opleidingsniveau van de vrouw die ze laten overkomen, hierdoor zullen ze haar gemakkelijker kunnen controleren en thuis houden (het is niet de bedoeling dat ze gaat werken en een assertief iemand wordt).

Hoewel erg complex, lijken de relaties van de vrouwen uit voorliggend onderzoek minder problematisch dan deze van de autochtone vrouwen: er is veel minder sprake van fysiek en psychologisch geweld.

We merken op dat de vrouwen in dit onderzoek geconfronteerd worden met een andere situatie dan hun ouders, waarbij het hun vader was die eerst migreerde en nadien hun moeder huwde, die pas op latere leeftijd naar België kwam. Waar haar vader bijna zeker fulltime werk had (en de familie een zekere wettelijke bescherming genoot), heeft haar man weinig, slecht betaald of geen werk. Het lijkt erop dat de tweede generatie het slechter heeft dan de eerste en daardoor ook meer kans heeft om te verglijden in armoede. Groot verschil met de autochtone vrouwen is de nog – hoewel soms miniem – aanwezige veerkracht en fierheid bij deze vrouwen (meegekregen vanuit ouderlijk gezin) waardoor hun situatie iets rooskleurig is dan deze van de autochtone vrouwen.

2. Een afwijkende levensloop?

Waar er in de standaardlevensloop na een periode van samenwonen gemiddeld rond de leeftijd van 26 jaar getrouwd wordt, merken we op dat er bij de Turkse en Marokkaanse vrouwen van samenwonen weinig sprake is; op de leeftijd van 18 à 20 jaar wordt van hen verwacht dat ze trouwen (8 op 10 gearrangeerde huwelijken).

Bijna onmiddellijk na hun secundair onderwijs komen de vrouwen in een huwelijk terecht. Zoals beschreven, laat dit huwelijk vaak weinig ruimte voor een opleiding of job. In tegenstelling tot

middenklassenvrouwen werkt het merendeel van de kansarme, Turkse en Marokkaanse vrouwen niet voor hun huwelijk en vaak ook niet tijdens de eerste huwelijksjaren (want gezinsvorming).

3. Analyse

3.1. *Welke soorten arbeid of niet-arbeid (overleven)?*

Productief

Aangezien het huwelijk één van de meest opgenoemde redenen is voor het (moeten) afbreken van de schoolloopbaan, en de voornaamste taak van de vrouwen (zeker) tijdens de eerste jaren van het huwelijk de zorg voor (de integratie van) hun man is, was geen enkele vrouw uit ons onderzoek op de leeftijd van +/- 21 jaar al actief op de arbeidsmarkt. We kunnen stellen dat een huwelijk de intrede van de vrouw op de arbeidsmarkt uitstelt.

Zorg

Het huwelijk brengt heel wat extra zorgarbeid met zich mee. In het geval van een huwelijk met een man die is overgekomen uit het land van herkomst, dient alle energie naar deze man te gaan. In het omgekeerde geval, wordt van de vrouw niet verwacht dat ze gaat werken, zij is er om haar man en schoonfamilie te 'dienen'. Het aandeel zorgarbeid dat de vrouw dient op te nemen, wordt m.a.w. nog groter.

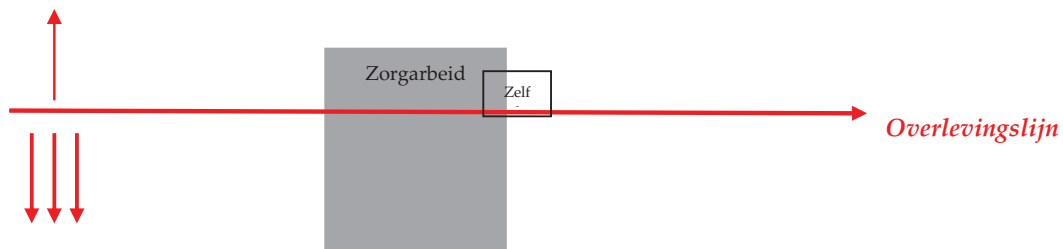
Gemeenschap

Gegeven het grote aandeel zorgarbeid, blijft er geen tijd over om zich in te zetten voor de (Belgische) gemeenschap. Hoewel erg gelovig, vinden de meeste vrouwen zelfs geen tijd om naar de moskee te gaan (actief hun geloof te belijden). Tijdens hun huwelijk voelen de meeste vrouwen zich erg geïsoleerd en van de buitenwereld afgesloten.

Zelf

De vrouwen plaatsen zich volledig tussen haakjes en dit wordt ook van hen verwacht. Hun voornaamste taak is zorgen voor de anderen (man, familie, gezin).

3.2. *Relatie tussen de verschillende soorten arbeid? Welke prioriteiten?*

Op +/- 19-jarige leeftijd lijkt het mooie, onbekommerde leven van de jonge vrouwen een keerpunt te bereiken; velen van hen komen terecht in een situatie die complexer en moeilijker is dan die van het ouderlijke gezin en waar het gevoel te moeten 'overleven' de kop opsteekt. Hun (gearrangeerd) huwelijk met een man uit Turkije of Marokko doet het aandeel van hun zorgarbeid aanzienlijk stijgen; van werken is geen sprake (ondanks wil vrouwen).

Het huwelijk is voor de vrouwen geen gemakkelijke periode. Tijdens het schoollopen groeide hun persoonlijke identiteit o.a. als gevolg van contact met Belgische leeftijdsgenoten. Er groeide een zekere gerichtheid naar de buitenwereld, de Belgische samenleving en haar waarden. Wanneer de

vrouwen zich tijdens hun huwelijk opnieuw verplicht moeten terugtrekken binnen hun gezin (waar traditionele Turkse en Marokkaanse waarden en normen heersen), leidt dit tot een gevoel van frustratie en vereenzaming. Samen met de gevoelens van vertwijfeling en onzekerheid – a.g.v. het samenwonen met een vreemde man – kan dit psychologisch erg zwaar doorwegen.

3.3. *Keuze?*

Bij 7 op 10 huwelijken waren het nog steeds de ouders die een echtgenoot kozen voor hun dochter ('vrije, maar gedwongen keuze'). Ondanks de schoolloopbaan van de vrouwen – en de hiermee verbonden meer assertieve identiteitsontwikkeling – lijken de traditionele waarden nog vaak de bovenhand te halen. Met het laten overkomen van een man uit Marokko of Turkije, leggen de ouders een extra gewicht in de schaal van de traditionele waarden en normen. Later (zie fase gezinsvorming) zal ook de schoonfamilie dit gewicht doen toenemen. Als vrouw moet je al heel sterk in je schoenen staan (of eventueel de steun van jongere broers en zussen krijgen) om de weegschaal opnieuw in evenwicht te brengen of indien gewenst naar de andere kant te laten overhellen.

Vrouwen raken tegen hun zin geïsoleerd van de Belgische samenleving en hebben niet het gevoel "iets te betekenen".

Levensfase 4 | Gezinsvorming (20-25 jaar)

1. Vaststellingen

1.1. Een witte levensloop

De autochtone vrouwen uit ons vorig onderzoek zijn vaak erg vroeg getrouwd of wonen al jong samen en krijgen hun kinderen op jongere leeftijd dan de gemiddelde (middenklasse) Belg, d.i. rond de leeftijd van 19 – 20 jaar. In ons onderzoek kunnen we een onderscheid maken tussen twee categorieën vrouwen: die met 1 of 2 kinderen én die met veel kinderen (6 à 9).

Het merendeel van de vrouwen krijgt weinig of geen ondersteuning van hun familie (van vader, ouders of schoonouders) bij de opvoeding van hun kinderen. In de meeste gevallen leven ook deze families al generaties in armoede en worstelen zij met financiële, psychologische en andere moeilijkheden. Ofwel leidde dit eerder al tot een breuk met de familie en staan de vrouwen er alleen voor. Ofwel hebben de ouders de handen vol met hun eigen zorgen en hebben ze onvoldoende tijd, ruimte en energie om hun (schoon)dochter te steunen wanneer zij een gezin sticht.

Vaak, zijn de geïnterviewde vrouwen alleenstaand (uit elkaar of gescheiden). Hun echtgenoot is zeer weinig aanwezig in hun leven en als hij er toch is, dan heeft dit vaak een negatieve invloed op het gezin (mishandeling vrouw en kinderen) of dient zijn vrouw zich over hem te ontfermen (invalide, alcoholverslaving, ...). In bepaalde gevallen werden de kinderen geplaatst omdat de ouders niet meer in staat werden geacht om voor hen te zorgen (te diep in de nesten, depressief, ...?)

1.2. Een gekleurde levensloop

Alle vrouwen waren getrouwd bij het krijgen van hun kinderen. Eens getrouwd, wordt snel aan kinderen begonnen. De meeste vrouwen krijgen hun eerste kind in de eerste twee jaren die op het huwelijk volgen, d.i. tussen 20 en 25 jaar. Kinderen krijgen, lijkt een logisch gevolg van trouwen. De sociale druk en de druk van de familie zijn in deze niet ver weg. Gemiddeld hebben de geïnterviewde vrouwen 2 kinderen.

Tot hun kinderen de leeftijd hebben om naar de kleuterschool te gaan (2, 5 jaar) blijven de vrouwen thuis om voor hen te zorgen. Tijdens deze periode zijn ze bijgevolg niet in de mogelijkheid om te gaan werken of een opleiding te volgen. Hiervoor worden twee redenen aangehaald: ten eerste weegt het loon dat de vrouw via tewerkstelling zou verkrijgen niet op tegen de kosten voor kinderopvang (als gevolg van hun lage scholingsgraad komen zij vooral terecht in jobs met een laag inkomen); ten tweede bepaalt hun cultuur nog zeer sterk de beeldvorming op de rolverdeling tussen man en vrouw: de man moet de kost verdienen en de vrouw dient thuis te blijven en in te staan voor de zorg en opvoeding van de kinderen. De druk die vanuit de familie en de gemeenschap wordt uitgeoefend, mag ook vandaag niet worden onderschat.

In tegenstelling tot bij de autochtone vrouwen, is en blijft de echtgenoot sterk aanwezig. Zeker tijdens de eerste jaren van hun huwelijk – en dus ook bij het eerste kind – zijn vaak zowel de vrouw als de man werkloos. Aangezien hun mannen pas op latere leeftijd migreren, hebben ze ofwel geen in België erkend diploma ofwel niet de nodige papieren om een uitkering of steun van het OCMW te krijgen. In deze gevallen is de echtgenoot volledig ten laste van zijn vrouw, die naast de zorg voor de kinderen en het huishouden (hoewel de mannen werkloos zijn, nemen zij in de meeste gevallen geen taken op in het huishouden of bij de opvoeding van de kinderen), moet instaan voor de nodige inkomsten om haar familie te doen overleven. Vaak zijn deze inkomsten er niet, tenzij onder de vorm van een werkloosheidsuitkering: overleven is de boodschap.

Bij de allochtone gezinnen merken we een veel grotere aanwezigheid van de familie (sociaal netwerk), zowel wat betreft het bieden van ondersteuning aan de vrouwen als betreft het vragen van hulp en ondersteuning aan de vrouw (kan tot 1/3 van de tijd van de vrouwen in beslag nemen).

In de gezinnen waar de vrouw al in België woonde en de man nadien migreerde om met haar te trouwen, merken we op dat de familie van de man beetje bij beetje ook naar België migreert. Het probleem: in hun land leeft de (schoon)familie met het idee dat diegenen die migreerden een mooi leven hebben opgebouwd in België en het geld kunnen laten vloeien (dit beeld wordt volgens de door ons geïnterviewde vrouwen soms ook door de gemigreerde gezinnen/of eerder de mannen bevestigd, aangezien zij tijdens de zomervakantie, bij de terugkeer naar hun land, kredieten afsluiten en met dure auto's pronken, zij willen bewijzen dat ze 'geslaagd' zijn "11 maanden afzien voor 1 maand vakantie). Als de schoonfamilie in België toekomt, hebben ze het idee dat hun schoondochter rijk is en verwachten ze van haar dat zij voor hen allerlei zaken koopt en 7 dagen op 7 voor hen beschikbaar is. De schoonfamilie heeft heel wat macht, staat al snel aan het hoofd van het 'Belgische' gezin en dit brengt heel wat conflicten met zich mee.

Indien de vrouw naar België migreert voor het huwelijk, migreert de familie vaak niet mee. Anders gezegd; als de vrouw huwt, verlaat ze haar eigen familie voor haar 'nieuwe' familie, d.i. haar echtgenoot, haar kinderen, haar schoonfamilie...(toch opletten met veralgemenen!).

Zelfs al blijft de schoonfamilie in Marokko of Turkije, dan nog mag haar invloed niet onderschat worden (telefoon). De (schoon)moeder blijft heel wat macht uitoefenen. Respect voor de ouderen is en blijft belangrijk.

2. Een afwijkende levensloop?

In onze huidige samenleving vallen de uitbouw van een loopbaan en het stichten van een gezin vaak samen (standaardlevensloop: 26 – 30 jaar), vandaar o.a. de aandacht voor maatregelen die de combinatie arbeid en gezin dienen te vergemakkelijken. Zowel bij de autochtone als allochtone kansarme vrouwen merken we op dat het stichten van een gezin – d.i. het trouwen en het krijgen van kinderen – op erg jonge leeftijd gebeurt en vooraf gaat aan de uitbouw van een loopbaan. We kunnen hiervoor drie grote redenen opsommen: persoonlijke keuze ('ik wil zelf voor mijn kleine kinderen zorgen'), druk echtgenoot en familie ('het is de taak van de vrouw om thuis voor de kinderen te zorgen) en invloed maatschappelijke context (' ik kan me geen kinderopvang veroorloven, dat is veel te duur' of 'mijn loon compenseert onvoldoende de kosten die werken met zich meebrengt'. Dit wil echter niet zeggen dat deze vrouwen geen combinatieproblemen kennen...op het moment dat zij op de arbeidsmarkt terechtkomen, hebben zij nog steeds kleine kinderen (5 à 6 jaar) waarvoor gezorgd moet worden.

3. Analyse

3.1. *Welke soorten arbeid of niet-arbeid (overleven)?*

Productief

In de periode dat vrouwen een gezin stichten, werken zij niet en volgen zij ook geen opleiding. Ze houden zich exclusief bezig met de zorgen voor hun kinderen, het huishouden en de ruimere (schoon)familie.

Zorg

Zoals meermaals gezegd, neemt de zorg voor de kinderen, het huishouden, de gemigreerde echtgenoot en de familie (zorg voor zieke of oude familieleden, hulp bij het invullen van papieren, psychologische ondersteuning,...) bijna alle tijd van de vrouwen in beslag.

Sociaal

In ons onderzoek ontmoetten we geen enkele vrouw die gemeenschapstaken - zoals vrijwilligerswerk of een sociaal/politiek engagement – uitvoerde. Zij beschouwen dit soort werk als activiteiten voor personen met veel tijd en/of geld, en zij zijn niet in dat geval, zeker niet in een periode waarin ze jonge kinderen moeten grootbrengen. Tegelijk mogen we niet uit het oog verliezen dat heel wat ondersteuning die vrouwen aan hun familie geven, verbonden is met de integratie van deze familie in België...we zouden dit kunnen benoemen als maatschappelijk vrijwilligerswerk.

Zelfzorg

Wanneer we de vrouwen vragen of zij tijd hebben voor zichzelf, dan is het antwoord steevast 'neen'. Eens te meer gaat al hun vrije tijd naar hun gezin. Dit wil niet altijd zeggen dat er geen tijd is voor ontspanning, maar die wordt steeds georganiseerd in functie van het gezin: met de kinderen naar de film of het zwembad gaan, een diner bereiden voor de schoonouders...hun eerste zorg is m.a.w. niet de eigen interesse of de eigen ontspanning en/of ontplooiing.

3.2. Relatie tussen de verschillende soorten arbeid? Welke prioriteiten?

De zorgarbeid neemt de grootste plaats in tijdens de periode van gezinsvorming. Alle andere vormen van arbeid zijn het logische gevolg van deze zorg en circuleren voortdurend rond dit centrale punt.

3.3. Keuze?

De keuze om thuis te blijven en voor de kinderen/huishouden/familie te zorgen, heeft te maken met verschillende elementen:

- Een persoonlijke keuze: de meeste vrouwen vinden het zelf belangrijk om hun kinderen tijdens de eerste levensjaren te verzorgen en op te voeden;
- Sociale druk: in de moslimcultuur waarin de vrouwen leven, is het de rol van de vrouwen om voor kind en gezin te zorgen. Voor haar omgeving is het bijgevolg logisch en evident dat de vrouw thuisblijft. Sommige vrouwen echter beweren dat er steeds minder wordt geluisterd naar de (schoon)ouders en dat ze vrij zijn om te doen wat ze willen. Tegelijk mogen we niet uit het oog verliezen dat deze vrouwen zijn opgevoed met het idee van de vrouw als huisvrouw en in deze rol ook sterk gevaloriseerd worden, wat niet het geval is voor de rol van werkende vrouw die haar kinderen aan een opvang toevertrouwt. De vrouwen voelen zich 'bijna automatisch' aangetrokken tot het huisvrouw-zijn, want dit is het meest vertrouwd en dus gemakkelijkst.
- Financiële druk: de vrouwen, die allemaal een uitkering ontvangen (moederschapverlof, werkloosheid, OCMW...) hopen allemaal ooit werk te vinden of een opleiding te volgen...maar de kosten die verbonden zijn met deze verandering in hun leven (kinderopvang, mobiliteit, breuk familie, ...) worden niet voldoende opgevangen door wat ze hiermee zullen verdienen (precair en slecht betaald werk, niet betaalde opleidingen).

Als ze moeten kiezen tussen werken of thuis blijven, kiezen de meeste vrouwen ervoor om te gaan werken ; dit haalt hen uit hun isolement, de sleur van het huishouden,...

Levensfase 5 | Opleiding (kwalificatie)

1. Vaststellingen

1.1. Een witte levensloop

Slechts de helft van de door ons bevroegde vrouwen volgde een opleiding na hun schoolloopbaan. De andere helft wisselden periodes van kortdurende tewerkstelling af met zwart werk en werkloosheid. Diegenen die een opleiding volgde, kwamen hoofdzakelijk terecht in opleidingen die toeleiden tot typisch 'vrouwelijke' sectoren: naaien, koken, kapster, ...

1.2. Een gekleurde levensloop

Bijna alle allochtone vrouwen die we ontmoetten, hadden een scholingsgraad 'lager secundair onderwijs'. Dit houdt zeker en vast verband met het feit dat we deze vrouwen ontmoetten in het kader van een opleiding die dit niveau vereiste, anderzijds lijkt het nét niet afmaken van het secundair onderwijs geen uitzondering, maar eerder regel te zijn.

Ook hadden alle vrouwen gemeen dat ze na het stichten van een gezin overgingen tot het volgen van een opleiding. We hebben hiervoor drie grote redenen gevonden.

Ten eerste krijgen de vrouwen op gezinsniveau wat meer tijd en ruimte wanneer hun kinderen naar school gaan.

Een tweede reden waarom vrouwen starten met een opleiding, is de druk van de RVA en de dreiging om de werkloosheidsuitkering te verliezen (zelfs al geven de vrouwen dit niet onmiddellijk toe, nadien geven ze toe dat de RVA toch een belangrijke rol speelt bij hun keuze). Tegelijkertijd beschouwen ze deze druk als iets positiefs, het geeft hen een (extra) argument t.a.v. zichzelf, maar vooral ook van hun man en familie (sommige vrouwen mogen geen opleiding volgen omdat hun man of familie niet wil dat ze andere vrouwen ontmoeten, assertiever worden,...) om een opleiding te gaan volgen... geen enkele vrouw beklagt zich dat ze een opleiding of vorming heeft gevolgd, in tegendeel... de opleiding gaf hen de kans om eens buiten te komen, om los te komen van de dagelijkse routine van het huishouden, van het isolement...ze krijgen (opnieuw) meer zelfvertrouwen en ontmoeten lotgenoten, waarmee ze over hun problemen kunnen spreken, zich minder alleen voelen, wat minder druk voelen...Alle geïnterviewde vrouwen gaven aan liever te werken of een vorming te volgen dan thuis te blijven. Ook in dit onderzoek vinden we de vrouwen vooral terug in typisch 'vrouwelijke' opleidingen: naaien, poetsen, kinderopvang, logistiek assistente in het ziekenhuis...

We stellen ten derde ook vast dat bijna alle vrouwen lessen Nederlands hebben gevolgd (als derde taal na hun moedertaal en het Frans). Verschillende beweegredenen voor deze keuze zijn: gemakkelijker werk vinden (alle vrouwen wonen in Brussel) en de mogelijkheid om hun kinderen – die allemaal in het Nederlands school lopen - te ondersteunen bij hun schoolwerk (hebben zelf ondervonden hoe belangrijk het spreken van meerdere talen is op de Brusselse arbeidsmarkt en sturen daarom hun kinderen naar een Nederlandse school).

Een bedenking bij het volgen van de lessen Nederlands van de vrouwen: op het moment dat ze door de RVA gedwongen worden om een opleiding te volgen, kan de keuze voor een cursus Nederlands een gemakkelijke weg zijn om haar uitkering niet te verliezen...misschien stelt het instappen in dergelijke cursus veel minder hoge eisen of moeilijk in te vullen voorwaarden (bepaald diploma, ...). Ook zijn de centra waar lessen Nederlands wordt gegeven talrijker en dus ook vlotter toegankelijk (geen wachtlijst)....

2. Een afwijkende levensloop?

Hoewel het volgen van extra opleidingen zowel voorkomt bij middenklassenvrouwen als bij kansarme – in dit onderzoek Turkse en Marokkaanse – vrouwen, nemen deze opleidingen toch een andere plaats in het leven in. Middenklassenvrouwen volgen gedurende hun leven een aantal extra opleidingen met het oog op bijscholing en/of persoonlijke ontwikkeling. Bij de kansarme vrouwen zijn opleidingen schering en inslag en veel minder vrijblijvend (activeringsdruk). Zij maken deel uit van een inhaalmanoeuvre dat de vrouwen sinds het vroegtijdig stopzetten van hun secundair onderwijs – van zichzelf en/of de samenleving - dienen te maken.

Deze levensfase is m.a.w. niet echt een aparte levensfase, want erg verstrengeld met fase van tewerkstelling, de ene fase gaat niet vooraf aan de andere, integendeel... beide fasen lopen voortdurend door elkaar heen.

- Traditionele rolverdeling: het volgen van een opleiding wordt meer aanvaard dan het uitoefenen van een job (schrik voor assertieve vrouw).
- Maatschappelijke context: onvoldoende (kwaliteitsvolle) jobs, waardoor vrouwen ‘geparkeerd’ worden op de opleidingsstrook; ze komen terecht in de vicieuze cirkel: opleiding – tewerkstelling – opleiding – tewerkstelling -... en raken hier erg moeilijk uit.

3. Analyse

3.1. *Welke soorten arbeid of niet-arbeid (overleven)?*

Productief

Hoewel vorming en opleiding nog niet tot de categorie ‘officieel betaald werk’ horen, kunnen ze wel als dusdanig beschouwd worden. Met de vorming of opleiding zetten vrouwen immers stappen in de richting van de arbeidsmarkt; ze worden gegeven met het oog op het inschakelen in de arbeidsmarkt. Tijdens hun stages verrichten de vrouwen wel betaald werk.

Zorg

Zorgarbeid blijft altijd sterk aanwezig. Het blijft de verantwoordelijkheid van de vrouw, zelfs als deze een opleiding volgt of werkt, terwijl haar man en/of familie thuis zit.

Sociaal

De combinatie vorming/opleiding/werk en zorg laat nog minder tijd voor de vrouwen om gemeenschapswerk te verrichten. Tegelijk kunnen we een vorming, opleiding, cursus Nederlands en het eventueel hiermee samenhangende ontwikkelen van een kritische geest, beschouwen als een eerste stap naar het Belgische burgerschap.

Zelfzorg

Tijdens het volgen van vormingen en opleidingen krijgt het zelfvertrouwen van de vrouw een extra boost: ze voelen zich nuttig, leren een beroep en ontdekken dat ze heel wat talenten hebben. Ook het ontmoeten van vrouwen die zich in dezelfde situatie bevinden, het kunnen spreken over hun problemen, het besef dat ze niet alleen zijn, ondersteunt deze vrouwen die vaak erg geïsoleerd zijn en een enorme druk van hun echtgenoot en familie ervaren. Het gevoel onder gelijken te zijn, ontlast hen even van de druk om voortdurend te letten op de dominante omgangsvormen, waardoor ze zich even ‘kunnen laten gaan’ of ‘zichzelf kunnen zijn’.

Vorming en opleiding betekenen voor deze vrouwen niet onmiddellijk extra ontspanning (want geaccumuleerd met zorg voor gezin), maar dragen toch bij tot de persoonlijke ontplooiing van de vrouwen en kan bijgevolg onder de noemer zelfzorg worden geplaatst.

3.2. Relatie tussen de verschillende soorten arbeid? Welke prioriteiten?

Zorgarbeid blijft prioritair t.a.v. vorming/opleiding. Als een kind ziek wordt en de (schoon)ouders dit niet kunnen opvangen, zal de vrouw haar opleiding verlaten om zich te focussen op haar familie. Ondanks het feit dat vorming kan worden beschouwd als zelfzorg, blijft échte tijd voor zichzelf toch erg beperkt ...alle andere verplichtingen gaan voor.

3.3 Keuze?

Kiezen voor een vorming of opleiding hangt af van een aantal factoren:

- De kinderen: meer tijd en ruimte wanneer de kinderen op school zitten;
- De echtgenoot: hoewel het volgen van een opleiding meer aanvaard lijkt dan werk, zijn er toch heel wat echtgenoten die niet direct akkoord gingen met het feit dat hun vrouw een opleiding zou volgen;
- RVA: druk in het kader van activering, om haar uitkering niet te verliezen moet de vrouw dat ze actief op zoek is naar werk of zich voorbereidt op de arbeidsmarkt.

Het volgen van een opleiding is in de meeste gevallen een gedwongen keuze die van verschillende factoren buiten de wil van de vrouw afhangt, maar wordt wel als iets positiefs omschreven (uit isolement komen).

De toegang tot een opleiding wordt sterk bepaald door het scholingsniveau van de vrouw (vaak gevolg van een keuze die werd beïnvloed door de ouders, de echtgenoot, de professoren,...zie fase 2). De vrouwen kiezen m.a.w. niet noodzakelijk voor een opleiding die zij 'willen' volgen, maar wel voor een opleiding die ze 'kunnen' volgen. Ze komen ook automatisch terecht in typisch vrouwelijke sectoren; deze keuze kan worden uitgelegd als gevolg van de culturele schema's waarbinnen vrouwen werden opgevoed (socialisatie): vrouwen werken niet in mannelijke sectoren: niet getolereerd, jaloerse man,...

Levensfase 6 | Tewerkstelling

1. Vaststellingen

1.1. *Een witte levensloop*

Aangezien heel wat van de vrouwen alleenstaande vrouwen zijn, kunnen zij niet 'rekenen' op hun man voor het binnenbrengen van een officieel inkomen en de hiermee verbonden (pensioenrechten). Vrouwen gaan zelf op zoek naar een job, wat niet eenvoudig is, want ze dienen alleen in te staan voor de zorg voor hun gezin/kinderen (combinatieprobleem). Vaak is het zo dat als vrouwen kosten (kinderopvang, vervoer,...) en baten (inkomen) afwegen tot de conclusie komen dat het minder energie kost om thuis te blijven en van een uitkering te leven (toch sociaal belang van arbeid!).

Als de vrouwen uit ons onderzoek al een job vinden, komen ze vaak terecht in laaggekwalificeerde jobs met lage lonen, slechte sociale voorzieningen, onzekere contracten, preciaire statuten, ongezonde of fysiek zware arbeidsomstandigheden, enz. Het zijn (vaak lastige) jobs die – ondanks hun noodzakelijk karakter voor het functioneren van de samenleving – weinig of niet gewaardeerd worden. Het zijn vaak ook jobs in door de samenleving minder gewaardeerde sectoren (hoofdzakelijk reproductief en sociaal werk).

De professionele loopbaan van de autochtone vrouwen is vaak een aaneenrijging van kortdurende werkopdrachten, ze slagen er niet in hun werk lang vol te houden (geen duurzame tewerkstelling, een professionele loopbaan vol gaten, gezinslast). Dit heeft eerder dan met hun motivatie, vooral te maken met hun achterstandsituatie en/of met de (slechte) kwaliteit van het werk waarin ze terecht komen.

Aangezien deze vrouwen werk belangrijk vinden, niet alleen voor het geld, maar ook voor het sociale netwerk, zoeken ze andere manieren om te overleven. Er wordt heel wat in het zwart gewerkt en vrijwilligerswerk en het volgen van opleidingen worden er hoewel niet altijd even verrijkend - 'in de armen gesloten': hoewel ze niet leiden tot doorstroom naar (beter) werk, geven ze hen wel het gevoel ergens bij te horen.

1.2. *Een gekleurde levensloop*

Op 30-jarige leeftijd zijn er nog maar een paar Turkse en Marokkaanse vrouwen die een aantal kortdurende werkopdrachten hebben uitgevoerd. Ook hier kunnen we niet spreken van een duurzame tewerkstelling: vervangingscontracten, interim, maandelijks te vernieuwen contracten. Net zoals de autochtone vrouwen zijn de jobs waarin de vrouwen uiteindelijk terecht komen, jobs in traditioneel vrouwelijke – en dus minder gewaardeerde en verlonde – sectoren zoals de poets en de verkoop. Hoe kortdurend hun tewerkstelling ook, telkens opnieuw worden de vrouwen geconfronteerd met de moeilijke combinatie van arbeid en gezin (de kinderen zijn ondertussen 5 à 10 jaar oud) of familie. Hoewel ze in tegenstelling tot de autochtone vrouwen meer kunnen terugvallen op hun (schoon)familie, gaat het zoeken van opvang voor de kinderen toch steeds gepaard met een strijd: 'de familie wil me wel helpen, maar vinden dat het eigenlijk mijn taak is'.

De vrouwen die nog geen werkervaring hebben, volgen wel allemaal een opleiding. Voor de vrouwen die nog steeds getrouwd zijn, lijkt het erop dat het volgen van een opleiding meer aanvaard wordt dan het gaan werken. Blijkbaar hebben de mannen (en hun familie) vaak schrik dat hun vrouw te assertief, te onafhankelijk wordt als ze gaat werken (want financiële onafhankelijkheid). De vrouwen die ondertussen gescheiden zijn, willen wel heel graag gaan werken, maar dienen nog een hele achterstand in te halen. Hun schoolloopbaan (geen diploma), huwelijk (integratie net gemigreerde man) en gezinsvorming (zorg is rol van de vrouw) heeft de afstand tot de arbeidsmarkt vrij groot

gemaakt...de vrouwen starten – althans toch nog op de leeftijd van 30 jaar – desondanks vol goede moed met een inhaalbeweging.

2. Een afwijkende levensloop?

Zoals reeds gezegd, kunnen de fasen ‘opleiding/kwalificatie’ en ‘tewerkstelling’ niet los van elkaar worden gezien. Op zich hoeft het afwisselen van opleiding en tewerkstelling geen probleem te zijn (persoonlijke ontwikkeling, bijscholing, ...), maar in het geval van zowel autochtone als allochtone kansarme vrouwen vormen de opleidingen vaak geen hefboom tot een betere tewerkstelling. Anders gezegd, lijken de opleidingen eerder een rem dan een stimulans voor de uitbouw van een beroepsloopbaan. Hoeveel opleidingen een vrouw ook heeft gevolgd, eens tewerkgesteld, komt ze terecht in dezelfde slecht betaalde en ondergewaardeerde jobs. Dit neemt echter niet weg dat het volgen van bepaalde opleidingen wel stimulerend kunnen zijn voor de persoonlijke ontwikkeling van de vrouwen, niet omwille van hun link met tewerkstelling, maar omwille van het feit dat de opleidingen vrouwen de kans geven uit het (opgelegde) isolement te treden en andere vrouwen – d.i. lotgenoten – te ontmoeten. Hetzelfde kan ook gezegd worden van tewerkstelling, hoewel de vrouwen niet altijd terechtkomen in de meest kwaliteitsvolle en valoriserende jobs willen zij graag werken: doorbreken isolement en uitbouw sociaal netwerk.

3. Analyse

3.1. *Welke soorten arbeid of niet-arbeid (overleven)?*

Productief

Slechts enkele vrouwen hebben al gewerkt.

Omwille van hun laag scholingsniveau en hun achterstand op de arbeidsmarkt bezetten de vrouwen vooral laaggekwalificeerde jobs met onzekere statuten, lage lonen, zware werkomstandigheden, ... Ook komen ze terecht in typisch vrouwelijke sectoren die weinig gevaloriseerd worden (poets, zorg, verkoop).

Zorg

Zorgarbeid blijft een centrale rol spelen in het leven van de vrouwen. Hoewel ze voor de opvang van hun kinderen meer beroep kunnen doen op hun (schoon)familie dan de autochtone vrouwen, vraagt dit familiaal netwerk toch ook heel wat investering. De tijd die vrijkomt, wordt integraal besteed aan het gezin (inkopen doen), een opleiding of een job.

Gemeenschap

De vrouwen die werken, geven hier vooral een sociale betekenis aan...aangezien het vaak hoge lastkarakter van de job niet wordt gecompenseerd door het loon, zijn het vooral de sociale contacten en het gevoel ‘erbij te horen’ die de vrouwen er blijven toe aanzetten te werken.

Via hun grotere kinderen komen de vrouwen wel in contact met de school, maar dit blijft beperkt tot gesprekken aan de schoolpoort, er is geen tijd en energie om een engagement op te nemen.

Zelf

Naast de persoonlijke ontwikkeling tijdens een opleiding of job – a.g.v. contacten met personen uit andere milieus en het opdoen van kennis – blijft er voor de vrouwen bijna geen vrije tijd meer over. De weinige vrije tijd die ze heeft, spendeert ze samen met haar kinderen.

3.2. Relatie tussen de verschillende soorten arbeid? Welke prioriteiten?

De centrale plaats van zorgarbeid gedurende de vorige levensfasen en de huidige fase zorgt ervoor dat slechts weinig vrouwen toekomen aan productieve (betaalde) arbeid. De enkele vrouwen die toch betaald werk hebben, dienen dit te blijven combineren met hun zorgarbeid. Voor sociale arbeid en zelfarbeid blijft er weinig tijd en energie over.

3.3 Keuze?

Hoewel de vrouwen omwille van verschillende redenen (druk RVA, mogelijkheid om uit isolement te breken, loon, sociale contacten,...) erg graag willen werken, hebben zij niet het gevoel een 'echte' keuze te hebben. Keuzes die in de vorige levensfasen voor hen zijn gemaakt (studierichting, gearrangeerd huwelijk, thuis zorgen voor kinderen en huishouden,...) en het sterk aanwezige traditionele verwachtingspatroon (via ouders, echtgenoot en schoonouders) bepalen in belangrijke mate de kansen die de vrouwen 'krijgen' op de arbeidsmarkt. De vrouwen hebben m.a.w. heel vaak het gevoel geen keuze te hebben, en dit leidt vaak tot gevoelens van eenzaamheid en stress.

Levensfase 7 | Scheiding

1. Vaststellingen

1.1. Een witte levensloop

De meeste vrouwen (7/10) zijn gescheiden van hun man, de 2 jongste meisjes (20 jaar) wonen samen met hun vriend en één oudere vrouw is weduwe, maar wilde eigenlijk al lang weg van haar alcoholverslaafde man.

Opvallend bij de gescheiden, autochtone vrouwen is dat het merendeel van hen samen met de kinderen uit hun huwelijk zijn *gevlucht* omwille van een gewelddadige man. In hun verdere leven blijft bij de vrouwen bijgevolg een voortdurende angst leven om deze man opnieuw tegen te komen.

Tijdens de interviews komen de echtgenoten zeer weinig aan bod, ze zijn erg *afwezig* in de verhalen van de vrouwen. Ook toen de vrouwen nog getrouwd waren, wordt weinig over hun man gesproken. Enerzijds heeft dit te maken met het gegeven dat het vaak interessanter is voor het verkrijgen van bepaalde uitkeringen om alleen en niet samen te wonen (denk aan het fenomeen van de twee deurbellen); hoewel de man feitelijk wel thuis woont, wordt dit zo niet aangegeven. Anderzijds is het vooral zo dat de vrouwen hun man liever kwijt dan rijk zijn: 'hij maakt alleen maar schulden', 'hij bedreigt mijn kinderen', 'hij doet niets anders dan drinken', 'ik moet al mijn geld aan hem afgeven'... en dat hij vaak een bedreiging vormt voor zichzelf en haar kinderen (huiselijk geweld).

De man wordt vaak geduid als negatieve sleutelfiguur in hun leven; hij speelt eerder een negatieve, dan een ondersteunende rol in het leven van de vrouwen.

1.2. Een gekleurde levensloop

Ook bij de Turkse en Marokkaanse vrouwen komen heel wat scheidingen voor (6/10). Toch ontstaat de indruk dat deze scheidingen – hoewel emotioneel erg zwaar – (iets) minder sterk ingrijpen in het leven van de vrouwen, in die zin dat het vaak niet gaat om een fysieke vlucht van huis. Wel merken we op dat ook hier het initiatief van de scheiding hoofdzakelijk van de vrouwen komt. Dit kan enerzijds verband houden met het feit dat de vrouwen meer geëmancipeerd zijn omwille van hun leven – hoewel eerder geïsoleerd – hier in België. Anderzijds vormt het welzijn van hun kinderen voor vrouwen vaak de doorslag om toch de knoop door te hakken.

In tegenstelling tot de autochtone vrouwen blijft de man – ook na de scheiding – erg aanwezig in het leven van de vrouwen. Hoewel de scheiding sterk weegt op de relatie tussen de ouders (sleept erg lang aan), slagen ze er blijkbaar wel in om een zekere *modus vivendi* te vinden.

Hoewel men zou verwachten dat het vooral de gearrangeerde huwelijken zijn die stuklopen, wordt dit niet door dit onderzoek bevestigd. Wat wel opvalt, is dat de man heel wel erg aanwezig zijn in de verhalen van de vrouwen, zelfs na de scheiding. Bij heel wat gevallen zien de vaders hun kinderen nog na de scheiding.

Gegeven de erg traditionele waarden waarbinnen de vrouwen zijn opgevoed en nog leven, is een scheiding geen evident gegeven. Tijdens de eerste jaren na de breuk met hun man, dienen de vrouwen terug in de gratie van de eigen ouders te komen. Aangezien de vrouwen als oudste (meisje) van het gezin vaak de weg vrijmaken voor hun jongere broers of zussen, neemt dit wel wat tijd in beslag. Vaak lijkt de band met het gezin echter wel weer te worden hersteld.

Hoewel de vrouwen het tijdens de eerste jaren na hun scheiding emotioneel erg moeilijk hebben (psychologische en gezondheidsproblemen), is het tegelijk voor hen ook een moment van bevrijding. We merken op dat heel wat vrouwen na hun scheiding stappen ondernemen naar een opleiding of werk.

Natuurlijk hebben de vrouwen ook nood aan een inkomen, want na een scheiding krijgen zij vaak de zorg voor de kinderen toegewezen. Ze zijn blij dat hun kinderen bij hen zijn (opvoeden van de kinderen is de taak van de moeder), maar tegelijk blijkt de aanwezigheid van deze kinderen hun kansen op de arbeidsmarkt te beperken...eens te meer zal de zorg het hier van het werk winnen.

2. Een afwijkende levensloop?

De gemiddelde leeftijd waarop vrouwen scheiden is 40 jaar, vaak na meerdere jaren huwelijk. Bij de vrouwen uit ons onderzoek vindt deze gebeurtenis vroeger in het leven plaats en vaak sneller na het huwelijk (gemiddeld na 3 à 4 jaar).

Scheiden is voor iedereen een erg emotioneel en ingrijpend gebeuren, maar vaak is het toch zo dat middenklassenvrouwen meer middelen en mogelijkheden hebben om dit te verwerken: mogelijkheid tot opnemen tijdskrediet, tijd en middelen om bijvoorbeeld een psychiater te bezoeken, steun bij vrienden en vriendinnen die hetzelfde hebben meegemaakt, andere ontspanningsmogelijkheden,...

Desondanks wordt er in onze samenleving weinig tijd voor herstel voorzien.

3. Analyse

3.1. *Welke soorten arbeid of niet-arbeid (overleven)?*

Productief

Heel wat vrouwen ondernemen – een aantal jaren - na de scheiding stappen om zich in te schakelen op de arbeidsmarkt. Dit heeft niet alleen te maken met de nood aan een inkomen, maar vooral ook aan de nood om uit het isolement te breken waarin ze tijdens hun huwelijk waren verzeild geraakt. Nét na het huwelijk is er van werk vaak geen sprake, vergt veel te veel energie om arbeid en gezin én verwerking van scheiding te combineren.

Zorg

In de meeste gevallen blijven de kinderen zowel tijdens als na de scheiding ten laste van de moeder. De zorg voor haar kinderen blijft te allen tijde prioritair. Ook zal de zorg voor de eigen familie wat meer energie vragen, want met de scheiding zijn de vrouwen toch ingegaan tegen de waarden die ze van haar ouders heeft meegekregen.

Gemeenschap

De eerste jaren na de scheiding voelen de vrouwen zich erg geïsoleerd, depressief en emotioneel leeg, er is geen ruimte voor sociale arbeid.

Zelf

Zowel tijdens als na de scheiding worden de vrouwen geconfronteerd met emotionele problemen, die ze na een tijd toch onder ogen moeten komen. Waar ze de eerste jaren na de breuk vooral focussen op 'overleven', trachten ze na een tijd de draad opnieuw op te pikken. Vaak krijgen ze in de context van

een opleiding of tewerkstelling de kans om hun zelfbeeld en zelfvertrouwen via contacten met andere vrouwen of begeleidsters opnieuw wat op te bouwen.

Eigenlijk is er weinig tijd om voor zichzelf te zorgen (overleven en kinderen zijn prioritair), maar tegelijk beseffen vrouwen op een bepaald punt dat hun gezondheid ook belangrijk is voor de gezondheid van hun kinderen... ze ondernemen stappen om 'buiten' te komen (opleiding of tewerkstelling).

3.2. Relatie tussen de verschillende soorten arbeid? Welke prioriteiten?

Ook tijdens deze voor zichzelf ingrijpende periode blijft vooral de zorg voor hun kinderen prioritair. Waar de jaren tijdens en de eerste jaren na de scheiding vooral in het teken staan van overleven, ondernemen vrouwen nadien stappen tot opleiding of werk (productief). De nood aan zelfzorg is groot, maar opnieuw neemt zorg de meeste plaats in. Voor sociale arbeid is weinig of geen ruimte.

Vrouwen kiezen in eerste instantie voor de kinderen en nadien voor zichzelf. Productieve arbeid is niet prioritair, maar wordt wel in de armen gesloten als het de zorg voor de kinderen niet in het gedrang brengt. Een opleiding of werk betekent op dit moment voor de vrouwen vooral werken aan zichzelf: uitbouwen sociaal netwerk, opbouwen zelfvertrouwen en zelfbeeld, contacten met lotgenoten etc. ...

3.3 Keuze?

Zoals reeds gezegd, is de scheiding vaak het initiatief van de vrouw. Het is een van de weinige levensfases waarin de vrouw bewust voor zichzelf en haar kinderen kiest.

De besluiten die hierna geformuleerd worden zijn slechts het resultaat van een eerste verkenning van de problematiek. Het is aanbevolen om de hier geformuleerde hypothesen te toetsen en te verdiepen in verder onderzoek.

Besluit

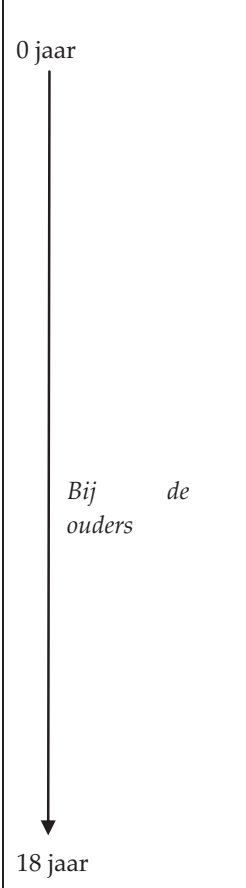
We wilden in met dit onderzoek o.m. nagaan of er een specifieke impact is van “het allochtoon zijn” op de levensloop en loopbanen van laaggeschoolde vrouwen (factoren die de kansen op de arbeidsmarkt beïnvloeden, keuzemogelijkheden, familiale omstandigheden, sleutelfiguren, ed).

Concreet stelden we onszelf o.a. volgende vragen:

A. Meervoudige sociale uitsluiting: accumulatie van problemen op verschillende levensdomeinen?

De indruk ontstaat dat beide groepen zich in een situatie van meervoudige maatschappelijke achterstelling bevinden.

Bij de autochtone kansarme vrouwen is deze achterstelling reeds generaties lang opgebouwd waardoor hun draagkracht klein en wankel is (kaartenhuisje). Bij hun komst in België is de draagkracht van de allochtone gezinnen nog vrij groot, maar deze dreigt bij het verstrijken van de tijd meer en meer te worden aangetast. Het lijkt erop dat de situatie van de tweede generatie vrouwen precairder is/wordt dan die van hun ouders. De eerste generatie van de ouders kon rekenen op een vaste job en bijgevolg een zekere maatschappelijke positie. Bij de tweede generatie (met één eerste generatie partner) is dit niet meer het geval en bevinden zij zich in een positie van meervoudige maatschappelijke achterstelling.

<p>0 jaar</p> <p>Bij de ouders</p> <p>18 jaar</p>	<p>Bij hun komst in België komen de Marokkaanse of Turkse vaders vaak in een meer precare werksituatie terecht dan de Belgische vaders (naar België gehaald om de ‘vuile’ werkjes op te knappen die niemand in België wil doen).</p> <p>Net zoals de autochtone gezinnen dienen de Turkse of Marokkaanse gezinnen te overleven op het precare inkomen van de vader. In beide gezinnen blijft de moeder thuis, vaak zonder werkloosheidsuitkering (onvoldoende geïnformeerd of nog niet de nodige papieren). De taken binnen het gezin zijn in beide culturen erg duidelijk en traditioneel afgebakend: vader brengt geld op de plank, moeder zorgt voor het huishouden en de kinderen. Meisjes worden in geen van beide milieus sterk gestimuleerd om te studeren; de <i>zorg voor het gezin en het huishouden</i> zijn haar voornaamste taken.</p> <p>Zowel de Turkse/ Marokkaanse als de Belgische gezinnen dienen bijgevolg te overleven op basis van één (minimum)inkomen dat weinig kansen biedt op andere levensdomeinen als een degelijke huisvesting, een goede gezondheidszorg, participatie aan culturele activiteiten, etc.</p> <p>Wat het de opvoeding en het onderwijs van de kinderen betreft, zowel bij de Turkse/Marokkaanse als bij de Belgische gezinnen worden de kinderen bij het schoolgaan geconfronteerd met <i>andere (culturele) waarden en normen</i>. Bijkomende moeilijkheid voor de kinderen van Turkse/Marokkaanse afkomst is <i>de taal</i>, waardoor de achterstand waarmee ze de school aanvangen nét nog iets groter is dan deze van de Belgische kinderen. Maar de Belgische kinderen worden daarentegen vaker geconfronteerd met <u>problematische thuissituaties</u> (fysiek en psychologisch geweld), ook voor hen is het niet eenvoudig zich op de schooltaken te concentreren.</p>
---	--

18 à 19 jaar	<p>De Turkse of Marokkaanse vrouwen hebben met de Belgische vrouwen gemeen dat ze een – vaak <i>werkloze - man</i> uit het eigen (conservatieve) milieu huwen en hier veel tijd dienen aan te besteden.</p> <p>Waar de autochtone vrouwen aangeven dat ze veel kostbare tijd in hun leven verliezen aan de <u>psychologische en gedragsproblemen</u> van hun man, dienen de allochtone vrouwen vooral heel veel tijd te besteden aan het in orde brengen van de papieren van hun man, die nieuw is in België en niet zozeer zo snel mogelijk wil <u>integre</u>ren, maar wel wil gaan werken om geld te verdienen. Als dit niet lijkt te lukken, komen ook hun mannen terecht in een problemenstraatje zonder einde.</p>
19 jaar ↓ <i>Het eigen gezin</i> ↓ ...jaar	<p>Voor beide groepen vrouwen speelt <i>zorgarbeid</i> een centrale rol. De traditionele rolverwachtingen plaatst vrouwen vaak in een isolement.</p> <p>Waar bij de autochtone vrouwen zorgarbeid vooral gericht is op het eigen gezin (breuk met de familie), moeten de allochtone vrouwen zowel instaan voor de zorg voor de oudere (ouders en schoonfamilie), de eigen (zelf en kinderen), en nieuwe generatie (echtgenoot).</p>

De autochtone vrouwen in generatie-armoede hebben een aantal overlevingsstrategieën overgekregen van hun ouders.

De allochtone vrouwen die dreigen in generatie-armoede terecht te komen dienen zelf overlevingsstrategieën te ontwikkelen en kunnen hiervoor geen beroep doen op de ervaringen van vorige generaties. We geven hieronder bondig een aantal belangrijke verschillen tussen de eerste en tweede generatie gezinnen mee.

Productieve arbeid

Het grootste verschil situeert zich in het domein van de tewerkstelling. In de eerste generatie (de generatie van de ouders) is er een zeker inkomen van de vader. De vader werkt voltijds (voldoet dus aan de standaard levensloop) en zal op het einde van zijn loopbaan beroep kunnen doen op een volledig pensioen. De moeder blijft thuis en zorgt voor de kinderen.

Bij de volgende generatie echter (de geïnterviewde vrouwen) zien we dat er geen zeker inkomen is. Het inkomen van het gezin van de geïnterviewde vrouwen komt voornamelijk uit uitkeringen. De verwachtingen van het traditionele rollenpatroon (man aan het werk, vrouw aan de haard) blijven bestaan, maar we zien dat de man (die bovendien opnieuw eerste generatie migrant is) meestal geen werk heeft. De druk voor een inkomen (of uitkering) ligt dus bij de vrouw. Zij ontvangt in de meeste gevallen een uitkering, maar wordt na een bepaalde periode opgeroepen naar de arbeidsmarkt.

Zorgarbeid

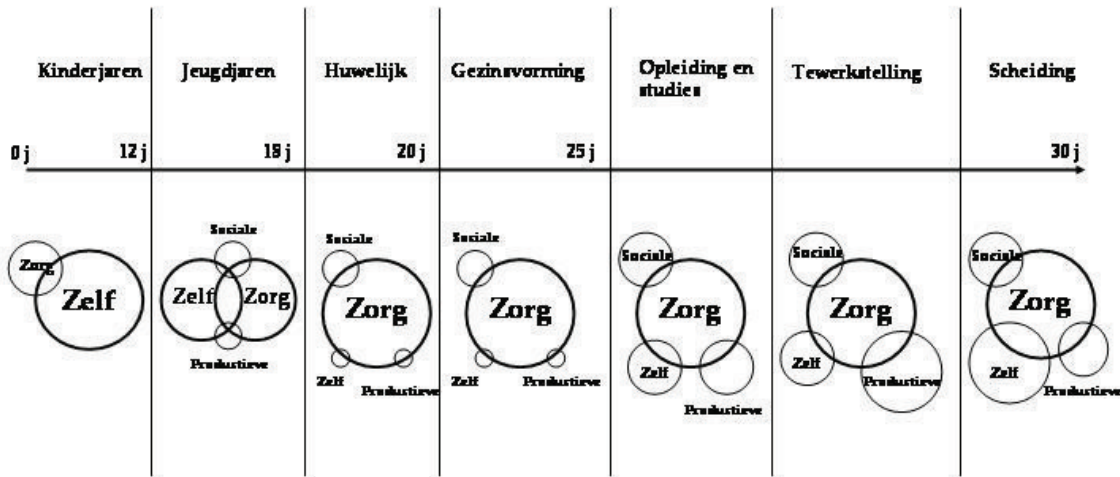
De moeders bleven thuis om voor het gezin te zorgen en werden 'onderhouden' doordat de man voltijds ging werken. De dochters hebben hier minder financiële vrijheid toe (want er is geen vast inkomen). Voor de dochters is de zorgarbeid bovendien complexer en omvattender dan voor hun moeders (zie hoger). Zij zijn immers ook verantwoordelijk voor de ondersteuning van hun ouders en familie. Ze zijn zelf verantwoordelijk om hun weg te vinden in het Belgische systeem. Bovendien worden ze geconfronteerd met de zorg voor (de integratie) van hun echtgenoot.

Sociale arbeid

De generatie van de geïnterviewde vrouwen ondervinden naast het appèl van hun eigen familie of gemeenschap ook de druk om zich in de Belgische samenleving te integreren.

B. Rollenpatroon: een traditionele verdeling van de taken?

Niet werk, maar zorg is de rode draad doorheen het leven van de autochtone en allochtone, kansarme vrouwen. Toch lijkt het erop dat de zorgarbeid die de Turkse of Marokkaanse vrouwen dienen op te nemen, meer ruimte en tijd inneemt dan bij de Belgische vrouwen.

1. Kindertijd en jeugdijaren

Bijna alle vrouwen zijn hier opgegroeid en worden vanaf de kleuter- en lagere school geconfronteerd met de verschillen tussen twee culturen. Enerzijds de cultuur van hun ouders en anderzijds de cultuur (taal, waarden en normen) van de Belgische samenleving. Vanaf dat de vrouwen naar school gingen, werd het voor de ouders dan ook moeilijk om hun kinderen te ondersteunen: ze kenden de taal niet, hadden geen kennis van het schoolsysteem etc.

De kinderen dienden m.a.w. zelf hun weg te vinden op school. Vanaf een bepaalde leeftijd werd bovendien van hen (vooral van de oudste dochters) verwacht dat ze ook de ouders en familie ondersteunen bij o.a. het invullen van papieren, het bezoeken van een dokter, etc. Na school werd van de meisjes verwacht dat ze onmiddellijk naar huis kwamen om mee te zorgen voor het huishouden en de jongere broers en zussen. De meisjes dienden zich dus hoofdzakelijk bezig te houden met zorgarbeid en pas op de tweede plaats met hun persoonlijke ontwikkeling via school (zelfarbeid).

Het aandeel zorgarbeid bij de **allochtone** meisjes is veel groter dan dat dit het geval was bij de autochtone vrouwen in voorgaand onderzoek. Zij moeten namelijk naast het zorgen voor het huishouden en de broers en zussen ook instaan voor het uitzoeken van hun eigen weg (school lopen zonder ondersteuning van thuis uit) en voor de ondersteuning van ouders en familie bij het invullen van papieren, administratie, vertalen bij doktersbezoek etc.

2. Fase van huwelijk en gezinsvorming

Het huwelijk brengt heel wat **extra zorgarbeid** met zich mee, omdat de echtgenoot uit het land van herkomst is overgekomen (dit was voor bijna voor alle geïnterviewden het geval) en hier dus op alle vlakken nog dient geïntegreerd te worden. De vrouw is verantwoordelijk voor de integratie van haar echtgenoot, zowel op maatschappelijk-administratief vlak (alle papieren en administratie in orde

brengen), als op sociaal vlak (vaak spreekt de man de taal niet). En dit vraagt heel wat tijd en energie van de vrouw.

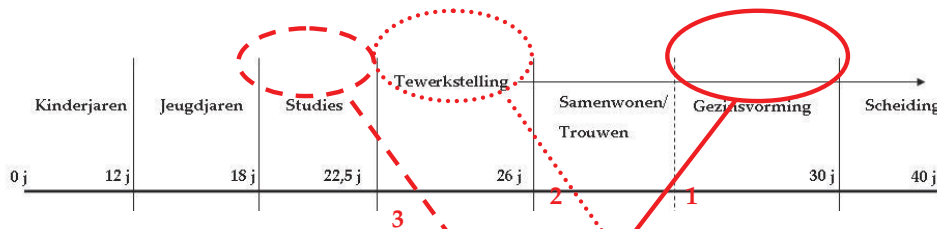
Vrij kort na het huwelijk komen de eerste kinderen en er wordt verwacht van de vrouw dat ze zorg draagt voor haar kinderen (kinderopvang is niet vanzelfsprekend). Dus opnieuw is het aandeel van de zorgarbeid heel groot.

3. Opleiding en tewerkstelling

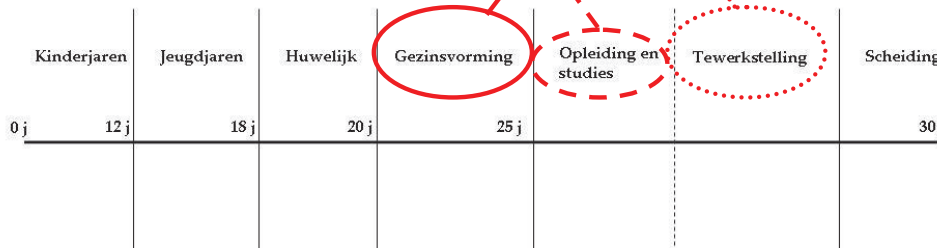
Gezien de echtgenoot 'nieuw' is in België, duurt het soms een tijdje vooraleer hij het recht heeft om te gaan werken. Bovendien werkt het overgrote deel van de echtgenoten van de geïnterviewde vrouwen niet. De druk ligt dus bij de vrouw om voor een inkomen te zorgen. Maar tijdens de fase van het volgen van opleidingen en tewerkstelling blijft het aandeel zorgarbeid voor de vrouwen heel groot. Enerzijds wordt er verwacht dat de vrouw toch alle zorg voor het huishouden en de kinderen op zich neemt. Anderzijds zijn en blijven de verwachtingen van de familie en schoonfamilie groot. Dit speelt voor de **allochtone** vrouwen een veel grotere rol dan voor de **autochtone** vrouwen die we in het vorige onderzoek hebben bevraagd. De vrouwen in dit onderzoek stellen hun opleiding en tewerkstelling op de tweede plaats na de verantwoordelijkheden die ze hebben tav hun familie, schoonfamilie en eigen gezin.

C. Overgang tussen verschillende levensfasen?

Standaardlevensloop

Afwijkende levensloop

1.

In onze huidige samenleving vallen de uitbouw van een loopbaan en het **stichten van een gezin** vaak samen (standaardlevensloop: 26 – 30 jaar), vandaar o.a. de aandacht voor maatregelen die de combinatie arbeid en gezin dienen te vergemakkelijken. Zowel bij de autochtone als allochtone kansarme vrouwen merken we op dat het stichten van een gezin – d.i. het trouwen en het krijgen van kinderen – op erg jonge leeftijd gebeurt en vooraf gaat aan de uitbouw van een loopbaan.

2.

In dit onderzoek kunnen de fasen ‘opleiding/kwalificatie’ en ‘tewerkstelling’ niet los van elkaar worden gezien. Op zich hoeft het afwisselen van opleiding en tewerkstelling geen probleem te zijn (persoonlijke ontwikkeling, bijscholing, ...), maar in het geval van zowel autochtone als allochtone kansarme vrouwen vormen de opleidingen vaak geen hefboom tot een betere tewerkstelling. Anders gezegd, lijken de opleidingen eerder een rem dan een stimulans voor de uitbouw van een beroepsloopbaan.

3.

Hoewel het volgen van **extra opleidingen** zowel voorkomt bij middenklassenvrouwen als bij kansarme – in dit onderzoek Turkse en Marokkaanse – vrouwen, nemen deze opleidingen toch een andere plaats in het leven in. Middenklassenvrouwen volgen gedurende hun leven een aantal extra opleidingen met het oog op bijscholing en/of persoonlijke ontwikkeling. Bij de kansarme vrouwen zijn opleidingen schering en inslag en veel minder vrijblijvend (activeringsdruk). Zij maken deel uit van een inhaalmanoeuvre dat de vrouwen sinds het vroegtijdig stopzetten van hun secundair onderwijs – van zichzelf en/of de samenleving - dienen te maken.

Hoewel de zorg voor het gezin en het verwerven van een inkomen door de uitbouw van een loopbaan nog steeds een erg belangrijke plaats innemen in het leven van mannen en vrouwen, merken we op dat ook de vrije tijd een steeds belangrijker rol gaat spelen. Waar deze vrije tijd zich bij middenklassegezinnen (vaak) niet laat begrenzen door arbeid en gezin, merken we op dat bij kansarme gezinnen weinig of geen sprake is van vrije tijd en dat arbeid en gezin vaak niet naadloos op elkaar (kunnen) aansluiten.

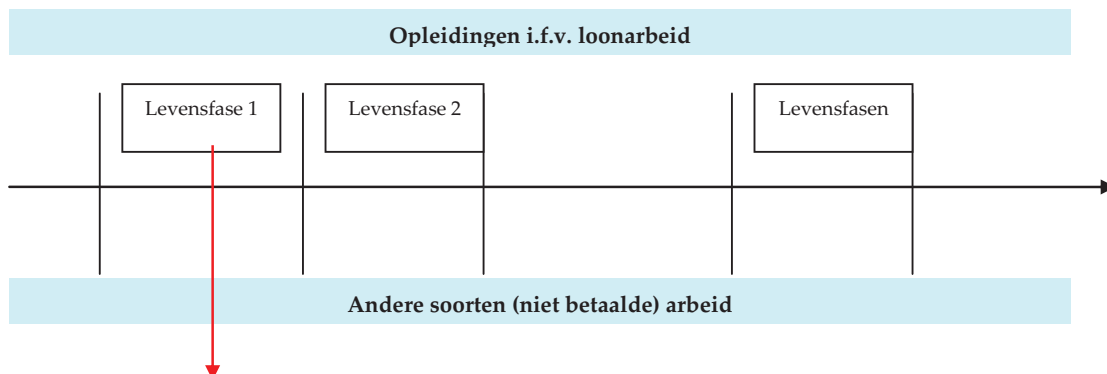
D. Beleving van breukmomenten in het leven?

Tijdens het leven van de kansarme, Turkse en Marokkaanse vrouwen vinden een **aantal belangrijke breukmomenten** plaats die een invloed hebben op de maatschappelijke participatie en emancipatie van de vrouwen. Deze zorgen ook voor een atypisch verloop van de levensloop en loopbaan, wat belangrijke gevolgen heeft voor de opbouw van pensioenrechten.

Maatschappelijke participatie en emancipatie		
	Stap ‘vooruit’	Stap ‘achteruit’
Ondanks de kennis dat voor hen geen rol is weggelegd buiten het gezin, krijgen de dochters tijdens hun kinderen jeugd jaren toch de kans om met de buitenwereld kennis te maken.		
Kindertijd	Mogelijkheid om school te lopen, hoewel niet de prioriteit voor meisjes.	Geen stimulans of ondersteuning vanuit gezin
Jeugd jaren	Via onderwijs in contact met leeftijdsgenoten en andere, meer vrijgevochten cultuur. Dochters beginnen zich meer af te zetten tegenover de ouders (en de traditionele waarden).	Traditionele studiekeuze door ouders, vaak tegen zin dochter in: rolbevestigend (dus onderwijs i.f.v. zorg voor man en kinderen later, niet i.f.v. eigen carrière) en weinig motiverend, waardoor vaak vroegtijdig stopzetten en geen diploma.
Eens getrouwd en kinderen wordt van een vrouw niet verwacht dat ze buitenshuis gaat werken; ze dient thuis te blijven voor man en kinderen en raakt hierdoor vaak geïsoleerd van de buitenwereld.		

Huwelijk	-	Geïsoleerd en (verplicht) getrouwd met een Turkse of Marokkaanse man waarvan de ouders zeker zijn dat hij nog de traditionele waarden aanhangt.
Gezinsvorming	-	Eens getrouwd, wordt de vrouw vaak geconfronteerd met het druppelsgewijs migreren van de schoonfamilie naar België; telkens opnieuw geconfronteerd met traditionele waarden en normen waartegen het moeilijk optornen is (macht schoonfamilie is te groot).
Opleiding en studies	In tegenstelling tot werk lijken een vorming of opleiding geen gevaar voor de traditionele waarden (angst voor assertiviteit van de vrouw). Vrouwen krijgen via deze weg opnieuw de kans naar buiten te treden en andere personen/culturen te ontmoeten.	
Tewerkstelling		
Scheiding	Biedt kansen om onder het 'juk' van de traditie uit te komen, hoewel daarom niet minder pijnlijk (want toch steeds strijd met ouders).	Een scheiding is een emotioneel, ingrijpende gebeurtenis en gaat vaak gepaard met een periode van isolement en depressiviteit, waardoor opnieuw afstand tot de buitenwereld.

E. Het kader blijft pertinent

- Welke soorten arbeid of niet-arbeid (overleven)?
 - Verhouding tussen de verschillende soorten arbeid?
 - Welke prioriteiten?
 - Eigen keuze of niet? (ind., gezin, gemeenschap)
 - Beperkte keuzevrijheid omwille van maatschappelijke context?
 - Wat betekent dit in onze samenleving (waardering,...)?
 - ...
- Gevolgen voor de pensioenopbouw?
Misschien voorzien gat, maar moeilijkheden omwille van(voorwaarden, ongelijkheid,...)

Hoewel ons huidige pensioensysteem is opgebouwd rond loonarbeid, menen wij dat een onderzoek naar de loopbanen van – laaggeschoolde, kansarme – vrouwen niet volledig is, als geen rekening wordt gehouden met *alle andere vormen van arbeid* die nuttig zijn voor onze samenleving. Zij vormen immers de context waarbinnen deze vrouwen een loopbaan opbouwen.

Wil een onderzoek naar het pensioen van kansarme vrouwen niet voorbijgaan aan de realiteit waarbinnen zij dienen te (over)leven, dan moet men het dominante denken over arbeid en levensloop in vraag durven stellen. We moeten m.a.w. niet 'méér van dezelfde', maar wel '*andere*' vragen stellen.

- **Een participatieve manier van werken**

Aanvankelijk wekt het thema pensioenen eerder fatalistische gevoelens op bij vrouwen die leven in kansarmoede; ze denken er liever niet aan, het huidige systeem belooft hen immers niet veel goeds. Dat we samen met hen wilden nadenken over de knelpunten van het huidige systeem, motiveerden hen sterk om deel te nemen aan ons onderzoek. Nauw met de vrouwen samenwerken, betekende ook een *regelmatig bijstellen van onze eigen manier van kijken*; het hield ons alert en hielp ons de dominantie van bepaalde (maatschappelijke en culturele) ideeën niet uit het oog te verliezen.

- **Vorbij loonarbeid**

Doordat we met ons analysekader ook focusten op die vormen van arbeid die geen recht geven op pensioen, maar die een even belangrijke – misschien zelfs belangrijkere - rol spelen in het leven van de vrouwen, kregen we *een meer genuanceerd beeld* op de periodes waarin deze vrouwen niet werkten.

- **Positieve aandacht voor de leefwereld van het doelpubliek**

In onze methodiek focussen we niet alleen op betaald werk, maar hebben we ook oog voor de andere soorten arbeid die een persoon in zijn of haar leven kan verrichten. Aangezien het vooral deze vormen van arbeid zijn die de kansarme vrouwen tijdens hun leven opnemen, krijgen zij vaak voor het eerst het signaal dat *ook zij nuttig werk voor de samenleving* verrichten (vaak worden ze verweten te profiteren van de samenleving). Wanneer het aandeel 'niet betaalde werk' wordt aangehaald als mogelijke drempel tot 'betaald werk' en dit tegelijk niet als iets negatiefs wordt bestempeld, zijn de vrouwen helemaal (blij) verrast: noch zichzelf, noch de samenleving keek ooit op dergelijk positieve wijze naar de arbeid die zij verrichten.

De door ons gehanteerde methodiek leek hen niet alleen een beter zicht te geven op hun voorbije leven en loopbaan, maar gaf hen bovenal ook het gevoel dat dit leven en de activiteiten die zij hierin verrichtten *de moeite waard* was/is. Het feit dat het overlopen van hun – toch vaak erg moeilijk – leven niet leidt tot zwaarmoedigheid en negatieve gevoelens, maar de vrouwen juist *versterkt* en hen het gevoel geeft dat ze iets betekenen of al veel hebben betekend voor deze samenleving, is volgens ons de grootste verdienste van onze methodiek.

- **Vorbij de individuele schuld**

Door samen met de vrouwen de verschillende soorten arbeid die ze tijdens hun leven verrichten grondig onder de loep te nemen, enerzijds door te kijken naar al dan niet eigen keuzes die vrouwen tot deze arbeid hebben gebracht, anderzijds door ze te kaderen binnen een bepaalde levensfase, ontdekten ze dat zij vaak *geen of weinig schuld* hebben aan bepaalde situaties... een idee dat hen toch vaak wordt 'aangepraat'.

Bovenstaande elementen hebben er zowel bij de autochtone als de allochtone kansarme vrouwen uit onze onderzoeken toe geleid, dat zij vrijuit over hun leven spraken én niet het gevoel hadden veroordeeld te worden; niet omwille van hun socio-economische situatie en niet omwille van hun culturele achtergrond. Hun atypische manier om hun leven en werk in te richten, wordt niet als atypisch beschouwd....

F. Discriminatie op basis van origine (racisme)?

Bij de expliciete vraag of de vrouwen het gevoel hebben dat hun origine een extra drempel tot tewerkstelling vormt, antwoordden ze allen negatief. Verder onderzoek hieromtrent is nodig.

G. Gevolgen voor pensioenopbouw

Zowel de culturele als sociaal-economische achtergrond van het gezin waarbinnen de vrouwen zijn opgegroeid, heeft een (onrechtstreekse) invloed op hun later leven en werk van de vrouwen en dus ook op hun pensioenopbouw.

Gegeven het lage loon van de vader en het thuisblijven van de moeder (geen loon, vaak ook geen uitkering) kwamen de allochtone gezinnen al snel in dezelfde situatie als de autochtone, kansarme gezinnen terecht: meervoudige maatschappelijke uitsluiting. Hoewel dit voor de kinderen blijkbaar geen traumatische ervaring is geweest, kregen zij van bij de aanvang al minder kansen dan de andere kinderen.

De sociaal- economische uitsluiting werd vaak nog eens versterkt door culturele elementen, denk aan de keuze van scholen (beschermingsmechanisme), het gebrek aan ondersteuning bij schooltaken als gevolg van onkunde (geen kennis taal), onwetendheid (kennis schoolsysteem) en andere waarden (onderwijs is geen prioriteit voor meisjes), ... waardoor meisjes in het onderwijs niet onmiddellijk alle kansen kregen die ze verdienden en vaak ook niet opgroeien met het idee dat zij later zullen moeten gaan werken (hun man zal wel voor de inkomsten zorgen).

Wat de pensioenopbouw betreft; de meisjes hebben al van bij de aanvang van hun schoolloopbaan weinig zicht op een interessant pensioen, want (school)achterstand wordt later moeilijk ingehaald. Daarenboven komt nog de traditionele beeldvorming op arbeid en het feit dat hun ouders niet bezig zijn met pensioenopbouw in België (terugkeergedachte) en dus ook geen sensibiliserende of informerende rol kunnen spelen.

In theorie moet een opleiding uitmonden in een fase: van tewerkstelling: verrijkt door de opleiding beschikt de vrouw nu over alle mogelijkheden om een stabiele job te vinden, een carrière uit te bouwen en betere pensioenrechten op te bouwen. Spijtig genoeg merken we op dat de vrouwen uit ons onderzoek de ene opleiding na de andere volgen (geparkeerd op opleidingsstrook) en dit zonder ooit zicht te hebben om stabiele tewerkstelling. Intrede op de arbeidsmarkt wordt uitgesteld.

Een groot deel van onze vrouwen heeft niet of slechts gedurende een klein aantal jaren betaald werk uitgevoerd. Het inkomen dat ze (kunnen) verwerven uit dit betaald werk is echter laag. Dit komt o.m. omdat zij tewerkgesteld zijn in slecht betaalde sectoren, slecht betaalde, laaggeschoolde jobs. Hun inkomen is laag, waardoor ze slechts een klein pensioen zullen ontvangen (eerste pijler). Ze zijn tewerkgesteld in jobs die weinig kans geven op een groepsverzekering (tweede pijler), en ook de sectoren waarin ze tewerkgesteld zijn, geven hier weinig toegang toe. Individueel pensioensparen is niet evident aangezien ze het reeds moeilijk hebben om alle facturen te betalen met hun inkomen (derde pijler). Eigen vermogen of een eigen woning is ook verre van evident voor deze doelgroep (vierde pijler).

Ook hebben de vrouwen weinig uitzicht op een gezinspensioen gebaseerd op het inkomen van de man, aangezien hun echtgenoten óf vaak werkloos zijn óf van hen gescheiden zijn.

We beschrijven een aantal pistes die rechtstreeks of onrechtstreeks kunnen leiden tot een betere pensioenopbouw. Sommige pistes lijken misschien wat provocerend. Ze moeten gezien worden als aanzet tot verder debat en niet als concrete voorstellen en dienen in verder aan de realiteit te worden afgetoetst.

Pistes voor reflectie

Zoals eerder beschreven is het Belgische systeem (van sociale zekerheid) opgebouwd rond een 'standaard' levensloop. De vrouwen in dit onderzoek hebben niet deze standaard levensloop. Ze lopen op een aantal cruciale (breuk)momenten een achterstand op die ze niet meer kunnen inhalen. We zien drie belangrijke breukmomenten die een invloed uitoefenen op het al dan niet kunnen uitbouwen van een 'standaard' loopbaan en bijgevolg op de mogelijkheid tot het opbouwen van eigen pensioenrechten. We bespreken elk van deze breukmomenten, stellen ons hierbij een aantal vragen en lanceren een aantal pistes voor reflectie.

A. Net voor de valreep stoppen met secundair onderwijs

Als we naar het levensverhaal en de levenslijn van de geïnterviewde vrouwen kijken, dan merken we op dat ze allen *bijna* het secundair onderwijs hebben afgemaakt.

Waarom deze *bijna*, deze *net niet*? Waarom afhaken op de valreep, in het laatste jaar van het secundair onderwijs, terwijl een diploma secundair onderwijs dé opstap betekent naar hogere studies of naar werk?

Uit de gesprekken met de vrouwen komen hiervoor drie redenen naar voren: ofwel beoordelen de ouders dat hun dochter geen diploma nodig heeft, ze is 18jaar en dus is het tijd om te gaan trouwen én haar echtgenoot zal wel voor het inkomen zorgen terwijl zij thuis voor de kinderen en het huishouden zorgt (dit traditionele rollenpatroon klopt niet meer met de realiteit), ofwel ontmoet het meisje zelf een man die haar laat verstaan dat zij niet moet gaan werken en dat een dus diploma niet belangrijk is, ofwel is ze zelf gedémotiveerd en ziet ze het belang van een diploma niet in.

In alledrie de gevallen komt hetzelfde idee naar voren; men leert de meisjes dat het niet hun rol of taak is om zich te kwalificeren teneinde toegang te hebben tot werk. Men valoriseert hen niet in de rol van actors in de samenleving, integendeel, men bevestigt hen in de idee dat ze 'gemaakt' zijn om moeder en huisvrouw te worden.

Hoe kan een jonge vrouw in deze omstandigheden de motivatie en de kracht vinden om zich te verzetten tegen de verwachtingen om te stoppen met studeren? Hoe deze tendens omkeren?

Moet men jongeren niet helpen oriënteren en inleiden in de samenleving vooraleer ze de schoolbanken verlaten?

Een mogelijke piste is de jongeren in het secundair onderwijs (alle! jongeren) informatie en oriëntingssessies aan te bieden die hen wegwijs maakt in de volwassen samenleving, in het sociale zekerheidssysteem, in het belang van een diploma in onze samenleving, in de mogelijkheden na secundair onderwijs. Hier zouden zowel de leerkrachten bij betrokken kunnen worden (die de jongeren en hun capaciteiten kennen), als professionals met kennis van het systeem en de verschillende beroepsmogelijkheden die bestaan. Dit zou de jonge allochtone meisjes en hun competenties op een bepaalde manier valoriseren én hen verschillende toekomstmogelijkheden aanreiken.

Kan een (verplichte) gemeenschapsdienst een oplossing betekenen?

Een idee zou kunnen zijn om een vorm van (verplichte) gemeenschapsdienst in te voeren voor jongeren van 18jaar, om de motivatie van jongeren te versterken om verder te studeren of werk te zoeken. Onder 'gemeenschapsdienst' verstaan we een vorm van vrijwilligerswerk, met een sociale insteek, die de jongeren in staat moet stellen om de wereld van 'werk' te leren kennen, die de jongeren 'nuttig' doen voelen én die de jongeren hun eigen capaciteiten laat ontdekken. De

gemeenschapsdienst zou zo georganiseerd kunnen worden dat er een maximale mix wordt gemaakt w.b. de keuze van de 'stageplaatsen', w.b. geslacht, w.b. sociale klasse én w.b. etnische achtergrond. Op die manier kunnen de jongeren ook anderen leren kennen, kunnen ze andere toekomstpistes ontdekken, en kunnen ze bovenal zichzelf leren kennen.

B. Huwen met een man uit het land van herkomst

De vrouwen die we in het kader van dit onderzoek hebben geïnterviewd zijn bijna allen gehuwd met een man uit het land van oorsprong. Deze dient verschillende integratie-stappen te doorlopen vooraleer hij eventueel aan het werk kan. Het is de taak van de vrouw (hier opgegroeid en dus meer vertrouwd met het Belgische systeem) om haar man hierin te ondersteunen. Dit vraagt heel veel energie en tijd van de vrouw.

Als we dit gegeven bekijken met de bril van ons analysekader (link naar analyskader) dan zien we het volgende. In ons analyskader gaan we ervan uit dat er een evenwicht moet bestaan tussen vier verschillende vormen van arbeid (productieve arbeid, zorgarbeid, sociale arbeid en zelfarbeid). We hebben gemerkt dat gedurende de verschillende levensfasen van de vrouwen de zorgarbeid (zorg voor de ouders, ondersteuning van familie, integraties van de echtgenoot, zorg voor de kinderen, etc) primeert. Bovendien neemt dit een groot deel van de tijd van de vrouwen in beslag. Zo hebben ze zelf geen tijd/keuze om hun studies verder te zetten, om opleiding te volgen, om sociale activiteiten te ontwikkelen, om te gaan werken, om voor aan zichzelf en hun zelfontplooiing te besteden. Het zoeken naar een evenwicht tussen deze verschillende vormen van arbeid gebeurt echter niet op gezinsniveau; de echtgenoot werkt (nog) niet, maar neemt evenmin huishoudelijke taken of zorgtaken voor de kinderen of de familie op zich.

We kunnen ons dus de volgende vragen stellen:

Waarom nemen de mannen niet meer zorgtaken op zich? Hoe kunnen mannen gesensibiliseerd worden om op gezinsniveau tot een evenwicht tussen de verschillende vormen van arbeid te komen? Waarom werken de mannen niet?

Moet er een soort van integratieverlof worden voorzien?

De tijd en energie die vrouwen (moeten) spenderen aan de integratie van hun man, belet hen om opleidingen te volgen of te gaan werken. Kan deze zorgarbeid op een of andere manier gevaloriseerd worden (ipv 'bestraft' in het licht van pensioenrechten)? Of kunnen we hier bepaalde organisaties of instanties voor inzetten die hier een grotere rol in opnemen?

C. De biologische klok volgen?

Kansarme vrouwen, zowel autochtone als allochtone, krijgen hun eerste kind erg vroeg in vergelijking met de (middenklasse) vrouwen die de 'standaard' levensloop volgen. Ze worden moeder rond de leeftijd van 20 à 22 jaar, wat betekent dat ze op dat moment hun studies niet kunnen verder zetten of aanvatten. We weten dat het gebrek aan diploma voor deze vrouwen leidt tot een beperkt aantal toekomstmogelijkheden (repetitief, uitputtend, vermoeiend werk in meestal slechte arbeidsomstandigheden en statuten).

Vanuit een biologisch standpunt is het beste moment voor een vrouw om kinderen te krijgen tussen de 20 en de 25jaar. Echter, de samenleving waarin we leven en de verwachte 'standaard'levensloop is erg lineair (zie hoger): onderwijs – verdere studies – werken en pas na aanvang van een carrière begint aan kinderen (vaak is men dan reeds 30 jaar). Wanneer de vrouwen uit ons onderzoek hun parcours onderbreken om kinderen te krijgen is het heel moeilijk om de draad terug op te pikken achteraf.

Ze beginnen dus hun carrière met een 'handicap': geen vorming, geen ervaring, een 'gat' in hun CV ... dit houdt in dat ze minder kansen hebben om tot de arbeidsmarkt toe te treden.

Kan het systeem niet voorzien dat vrouwen tijdens hun studies hun biologische klok kunnen volgen?

Kan het hoger onderwijs niet op die wijze worden georganiseerd dat het voor vrouwen mogelijk wordt om tijdens hun studies kinderen te krijgen? Met kinderopvang-mogelijkheden voor tijdens de studies en ondersteuning en omkadering die dit toelaat?

Kinderopvang die netwerkvorming mogelijk maakt.

Vrouwen die moeder worden lopen het gevaar om geïsoleerd te raken. Ze blijven thuis om voor hun kinderen en familie te zorgen, ze verliezen hun sociaal netwerk en de mogelijkheid om uit te wisselen rond problemen en deze te relativeren.

Kan kinderopvang contact leggen en netwerkvorming mogelijk maken en meer nog dit gaan stimuleren en structuren? Zo kunnen moeders socialiseren, een netwerk opbouwen, enz.

Goedkope en beschikbare kinderopvang

Zoals geweten is goede en betaalbare kinderopvang vinden vaak een probleem. Kan de overheid geen grotere rol spelen in het voorzien van kinderopvang voor mensen in een kwetsbare positie opdat zij vorming of opleiding kunnen volgen?

Nood aan verder onderzoek

Er is nood aan verder onderzoek:

- Verder onderzoek rond de opbouw van pensioenrechten - niet langer vanuit het kostwinnersmodel maar vanuit de beleefde realiteit van deze doelgroep - is nodig.
- Het zou interessant zijn om ook andere generaties te bevragen over hun levensloop en loopbaan. De vrouwen in dit onderzoek waren gemiddeld 30 jaar en stonden nog aan het begin van hun "actieve periode". De ervaringen en levensloop van oudere vrouwen zullen weer andere dingen aan het licht worden gebracht.
- De meeste vrouwen die we in dit onderzoek hebben bevraagd waren bij de oudste kinderen in het gezin. Ze getuigden dat jongere zussen een andere (vrijere) opvoeding hebben gehad. Het zou interessant zijn om na te gaan of zij andere wegen inslaan in de loop van hun levensloop;
- De levenslopen en loopbanen van allochtone mannen onderzoeken naast deze van allochtone vrouwen kan interessante inzichten opbrengen rond de verschillende vormen van arbeid. Hierbij denken we aan allochtone mannen die hier geboren zijn als ook aan allochtone mannen die in het kader van huwelijksmigratie in België terecht komen.